

O ČEMU
I
ZAŠTO
BRINEMO

Politika, ekonomija i etika brige u svetlu
pandemije COVID-19

Sadržaj

Predgovor /9

Politika brige

Uvod /15

- * Adriana Zaharijević - Pojedinac u pandemiji /19
- * Srđan Đurović - Politika i kriza izazvana virusom COVID-19 - briga, strah i socijalna prava /25
- * Gordan Bosanac - Politika skrbi /31

Ekonomija brige

Uvod /39

- * Nela Porobić Isaković - Društvena transformacija na temeljima feminističke političke ekonomije: lokalne i globalne perspektive /43
- * Lejla Gačanica - Ostanite kod kuće ili kako smo kreirali novu radničku stvarnost u vrijeme pandemije virusa COVID-19 /51
- * Sonja Avlijaš - Žene, rad i briga /59
- * Goran Jeras - Zašto (ne)treba brinuti o novcu: Kako etično bankarstvo može biti dio rješenja za vrijeme krize /65

Etika brige

Uvod /73

- * Hrvoje Jurić - Briga i skrb: etička značenja i socijalno političke implikacije /77
- * Maja Uzelac - Na rubu etike brižnosti /85
- * Karmen Ratković - Previše etike u etici brižnosti /93

Prevodi

- * Vandana Šiva - Ekološki osvrti na Koronavirus /103
- * Jan Duktiević, Astra Tejlor, Troj Vetes - Pandemija virusa Covid-19 pokazuje da moramo promeniti globalni prehrambeni sistem /113

Predgovor

Konferencija „**O čemu i zašto brinemo? Politika, ekonomija i etika brige u svetu pandemije COVID-19**“ održana je 13, 14. i 15. oktobra 2020. godine u okviru programa „Svakodnevno je političko“ Omladinskog centra CK13. Konferencija je okupila deset sagovornika koji su iz različitih područja znanja i iskustva i iz tri problemske perspektive – politika, ekonomija, etika – ponudili analizu i kritiku situacije u kojoj se nalazimo i moguće odgovore na nju.

Priređivanjem ovog zbornika želimo da podsetimo sebe na razmišljanja izložena tokom konferencije koja su ukazala na mogućnosti drugačijeg razumevanja i rešavanja krize, ili, zapravo, transformacije *redovnog stanja i poretku* koje je pandemija COVID-19 učinila vidljivijim. „Iznenadna“ kriza još uvek traje, i svrha zbornika nije u obezbeđivanju dugo-ročnog traga prošlog dogadjaja, već u nameri da se ‘iznenadno’ i ‘krizno’ rasvetle kao pripadajuće društvenoj strukturi, i da pomogne da naša refleksija o stvarnosti koja nam se događa i u kojoj učestvujemo bude politička, odnosno, aktivna, obzirna i odgovorna.

Aktuelni podaci koji realnost krize kvantifikuju prema „pojmljivim“ parametrima ukazuju u stvari na razmere nepojmljivog:

Broj ljudi u svetu kod kojih je potvrđena zaraza virusom COVID-19 je 148 miliona; više od 3 miliona ljudi je umrlo od virusa; najmanje 17000 zdravstvenih radnika je tokom prve godine pandemije umrlo je od COVID-19; između 115–125 miliona ljudi gurnuto je u krajnje siromaštvo; oko 10 miliona devojčica se nalaze u riziku od ranog braka zbog pandemije; usluge podrške rodno zasnovanom nasilju zabeležile su petostruko povećanje obraćanja za pomoć; oko 90% učenika širom sveta nije u mogućnosti da pohađaju školu; globalna ekonomija je doživela najveći udar od vremena Drugog svetskog rata sa dosadašnjim i projektovanim gubicima koji se procenjuju u desetinama triliona američkih dolara.¹

---

[1] Prema podacima iz COVID-19: Make it the Last Pandemic (The Independent Panel for Pandemic Preparedness & Response), maj 2021.

Navedeni parametri ukazuju da je trenutna globalna kriza u stvari kriza svojstvena našim društvima, državama i ekonomijama koju je u situaciji političke, ekonomske i ekološke nestabilnosti i neizvesnosti pandemija virusa COVID-19 otkrila do bolne očiglednosti, kao i na to da je reakcija prvenstveno interes održivosti postojećeg sistema i odnosa moći u društvu.

Suočavanje sa situacijom društvene i biološke ugroženosti i neizvesnosti ogolilo je našu ranjivost koja se ispoljava u zabrinutosti. Međutim, budući da održivost i dominacija vladajućih državnih i ekonomskih sistema počiva na negiranju i potiskivanju ranjivosti kao simptoma društvene patnje, interes brige ostaje nepoželjan u vladajućim praksama. No, upravo je odatle briga bila prepoznata i afirmisana kao radikalna i subverzivna politička praksa. I upravo perspektiva brige u kontekstu pandemije nas upućuje na radikalno drugačija mišljenja i prakse koje ne korespondiraju ili su kritički nastrojene prema vladajućim uverenjima i praksama, državi i logici prakse državnih institucija, vlasti i interesima vlasti, ekonomskom sistemu eksploracije, dominantnim ekspertizama i nedijaloškom mišljenju i tumačenju krize. Odatle je naš poziv sagovornicima na konferenciji bio da nam pomognu u prepoznavanju globalne uvezanosti naših ranjivosti i sopstvenog osećaja zabrinutosti kao autentičnog odgovara samog života, i da nam uvidima iz različitih teorija i praksi brižnosti pomognu da taj osećaj prihvativimo, artikulišemo i razvijemo kao političko delovanje u pravcu drugačijeg odnošenja prema sebi, drugome i svetu.

Imajući u vidu kompleksnu strukturu krize, a videći brigu kao princip radikalno drugačijeg odnosa, izlaganja na konferenciji su bila podeljena u tri problemska okvira u svrhu tematizovanja *političkih, ekonomskih i etičkih* aspekata krize i mogućih odnosa brižnosti u današnjoj situaciji. Pored izlaganja na konferenciji, sadržaju zbornika pridružujemo i prevode dva teksta koji iz perspektive ekološke i animalističke kritike dodatno problematizuju „krizu“ ukazivanjem da nasilje i ekstremizam ne pripadaju registru vanrednih okolnosti, već da su latentno ili manifestno prisutni u strukturi društvene svakodnevice, i da svi mi na sasvim određen način i svakodnevno učestvujemo u njihovoј reprodukciji. Dok osećamo zabrinutost spram nepojmljive neizvesnosti, pitanjem *O čemu i zašto brinemo?* želimo da otvorimo pitanje o strukturi svakodnevnog života i otkrijemo/kreiramo pukotine u njoj kao prostore novih i drugačijih mogućnosti.

POLITIKA BRIGE

Pandemija virusa COVID-19 učinila je da se u jednom trenutku ljudski svet u svom uobičajenom toku zaustavi. Na taj način se stvorila tenzija između stvarnosti i mogućnosti. Ovu tenziju osećamo kao zastrašujuću zbog nesagledivih razmera neizvesnosti i nesigurnosti, ali moguće i kao spasonosnu, u smislu priznanja potrebe za promenom i otvaranja političkog potencijala za nju. Koliko bili nespremni ili nemoćni za suočavanje, propitivanje i promenu, sam svet nam nameće pitanje o tome u kakvom svetu (želimo da) živimo, kakav svet (želimo da) gradimo. Iz tog pitanja sledi pitanje o političkim moćima za promenu.

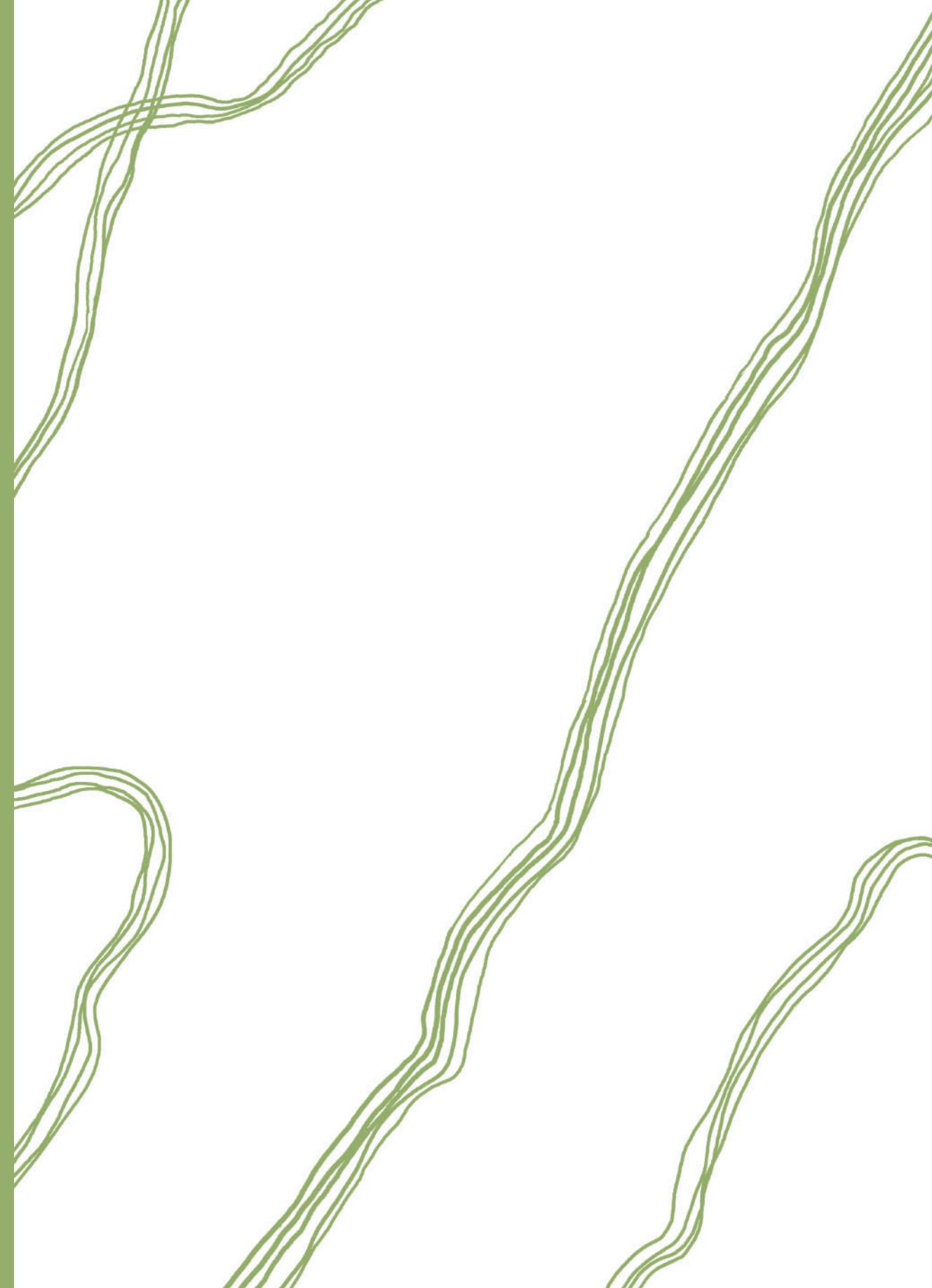
Karantin, iako nametnut od strane mnogih država u svrhu održavanja vladajućeg sistema, možemo posmatrati i kao dobrovoljnu metodu življenja na putu ka promeni. Dobrovoljno uskraćivanje vlastitih sloboda se može videti kao preispitivanje šta naše slobode znače za druge, kakve posledice proizvodimo živeći navodno slobodno. Konačno, karantin bi mogao da znači negiranje i oponiranje sistemu globalne nejednakosti i eksploracije koji nas je i doveo u situaciju globalne neizvesnosti. Zahtev za ovim promišljanjem se čini urgentnijim u vremenu pandemije utoliko što preduslov života – *dah* – za nekoga može značiti smrt. Nije li ovo upravo radikalna ali i realna slika naših nejednakosti, pa čak i u pogledu ranjivosti: demokratizacija moći da se ubije, reči će Ahil Mbembe, koju treba samokontrolisati.

Tematizujući odnos politike i brige u svetu pandemije, pitamo se o organizaciji života i o postojećim i mogućim institucionalnim i vaninstitucionalnim odnosima koji ispunjavaju i definišu prostor između pojedinca i države. U trenutku kada se taj prostor naglo i nasilno isprazni, kao u vremenu policijskog časa, postajemo svesniji njegove strukture i mehanizama vladanja javnošću putem kontrole i suspenzije društvene komunikacije i sprovodenjem politike ‘bezbednosti’ (nadzora, kontrole, militarizacije, zatvaranja granica, urušavanja demokratskih vrednosti i praksi, rasta autoritarnih tendencija i ratnog narativa). Prozivanje virusa neprijateljem je zapravo ekstenzija permanentnog ratnog stanja koje

objavljaju države. Ratni vokabular je sveprisutan i skriva etnonacionalizme, šovinizme, rasizme. Regrutacija u borbi protiv neprijatelja (bilo da je označitelj ‘virus’ ili ‘vakcina’) ponovo ima za cenu živote onih već ugroženih i slabih, a prisustvo policije i vojske treba da nas umiri i prikrije žrtvovanje ljudi ‘na prvoj liniji fronta’. Moć i nemoć su ogoljene kao milost i nemilost moćnih i naoružanih; solidarnost je utuhnula pred huškačkom retorikom i propuštena je prilika da se dođe do internacionalizacije solidarnosti u suzbijanju pandemije.

U naglo ispražnjenom prostoru zatičemo se u sopstvenoj samoći, izolovanosti, nemoćnoj pojedinačnosti. Odatle postavljamo pitanje o mogućim alternativnim politikama pre i naspram državne politike, politikama brižnosti i zajedništva. Da li ćemo krizu pokušati preživeti sami – sami se saglašavajući i uživljavajući u državno upravljanje krizom putem represije, zatvaranja i disciplinovanja i putem mobilizacije koja zarad nečijeg života prepostavlja smrt nekog drugog? Ili ćemo politizovati pitanje svojih pojedinačnosti u svetlu sada toliko očite međusobne odgovornosti za život, putem otvaranja, solidarnosti, zajedništva i brige?

Ako nije kasno za postavljanje ovog pitanja, naši sagovornici u toj upitanosti su Adriana Zaharijević, Srđan Đurović i Gordan Bosanac.

Adriana Zaharijević

Pojedinac u pandemiji¹

Nešto se *dogodilo*. „Događaj“ se nije zbio u ravni statistika ili slika užasa iz Bergama. Nije ni u ograničenjima koja je – iako su danas centralna tema raznih protesta protiv nove normalnosti – u prvi mah malo ko zbilja odbacivao. Događaj se zbio u ravni doživljaja da se kolaps – kolaps države, zdravstvenog sistema, ekonomske paradigme, prava građana – dogodio toliko iznenada, toliko nenadano, da se prostor za pitanja o našoj političkoj egzistenciji najednom otvorio širom. Sasvim opravdano, odmah se pojavilo i pitanje brige. Ko brine i o kome, najzad, kako se brine ako je osnovno uobičenje naše političke egzistencije danas individuala koja bi trebalo da bude sasvim nezavisna od države, u neoliberalnom okruženju koje je ukinulo društvo?

Teza ovog izlaganja je da se tokom pandemije dogodilo nekoliko paralelnih i protivrečnih trendova koji pokazuju da je pitanje brige usitnjeno i disperzovano, da više nije sasvim jasno ko bi trebalo da bude zadužen za brigu, niti kako se pravda njeno povremeno potpuno odsustvo u situacijama koje su samo latentno krizne. Tvrđila bih da se u pandemiji dogodila individualizacija, ali i ukupnjavanje države, a i da se pokazalo da individua nikad ne стоји sama: za samoizolaciju pojedinka brine se ono što, suprotno M. Tačer (čega je bolno postao svestan sadašnji premijer UK), postoji kao *društvena mreža ruku*.

Kada govorim o individui mislim na osnovnu jedinicu političkog, ekonomskog i društvenog života, kakvu je konfigurisao liberalizam 19. veka, a koja se potom na svojstvene načine dalje oblikuje u neoliberalnim okolnostima pozogn 20. i ranog 21. stoljeća. Individua je odelita i izdvojena jedinka, ono na šta se društvo u krajnjoj

Adriana Zaharijević je viša naučna saradnica Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, filozofkinja, feministkinja i prevoditeljka. Piše u polju političke filozofije, feminističke teorije i društvene istorije. Autorka je knjiga *Postajanje ženom* (2010), *Ko je pojedinac? Genealoško propitivanje ideje građanina* (2014, 2019) i *Život telā. Politička filozofija Džudit Batler* (2020).

---

[1] Duža verzija ovog teksta objavljena je u online publikaciji Politički leksikon pandemije (ur. Zlatko Bukač, Biljana Kašić, Jelena Kupsjak, Atila Lukić i Gordan Maslov), Centar za društveno-humanistička istraživanja Sveučilišta u Zadru, 2021. Dostupan je na stranici <https://www.politicke-eksikon.com/individua/>.

instanci može redukovati, i konačni je i stvarni vlasnik sopstvene ličnosti i poslova. To vlasništvo nadalje garantuje nezavisnost (od države), suverenost (u društvenim poslovima), moć kontrole u polju vlastitih interesa, moć da se o njima odlučuje samostalno, a ne da neko drugi to čini umesto pojedinca. *Individua je – tako glasi centralna političko-ekonomska mantra – sposobna da se o sebi stara sama.*

Na prvi pogled bi se reklo da je tokom pandemije došlo do dramatičnog rasta individualizacije. Zatvarajući nas u naše privatne posede, ustanovljujući podesnu udaljenost u javnim (ponekad i u privatnim) prostorima, proizvodnjom karantina i neprestanim upućivanjem na individualnu odgovornost, pandemija nas je razdvojila, dodatno odvojila i međusobno udaljila, i to u ime kontrole nad sopstvenom dobrobiti, u ime naših najboljih interesa. Iskustvo individualizacije kao jedno od prvih snažnih iskustava pandemije, upečatljivo opisuje Paul Preciado koji je pao u grozničavi polusan u Parizu nedugo pre no što je francuska vlada uvela prva ograničenja kretanja. „Kada sam se 19. marta, nešto više od nedelju dana kasnije probudio, svet se promenio. U času kada sam pao u krevet, svet je bio blizak, kolektivan, viskozan i prljav. Kada sam ustao iz kreveta, postao je udaljen, individualan, suv i higijenski“. To što su se svi našli pod ključem, odjednom i iznenada, razdelilo nas je i uspostavilo distancu, koja je još jednom pokazala da se socijalno i fizičko teško daju razlučiti. Probudivši se u svetu u kojem se pandemijski događaj odigrao, Preciado nipošto nije bio usamljen u svom strahu – ne od bolesti ili umiranja, već od toga da će umreti sam, da neće biti nikog ko će o njemu brinuti – konstitutivnom strahu jedinke kakva bi individua po definiciji morala da bude.

Iza besomučnih podsticaja na *individualnu higijenu*, *individualnu odgovornost* i *individualnu kontrolu* koje već mesecima čujemo svakodnevno, stoji stari trop: pušteni na miru, pojedinci će pratiti svoj najbolji interes, čime će neminovno uvećavati i najbolji interes društva, koje i tako nije ništa drugo do puki agregat pojedinaca i njihov razloživi zbir. Svako brine sam za sebe i samo time brine za druge (čime država u normalnim okolnostima prestaje da bude zadužena za brigu). Preveden na pandemijski način, ovaj trop bi recimo podrazumevao maksimalnu kontrolu nad sobom uz minimalno napuštanje svojih domova, u kojima se ponašamo odgovorno – odnosno, privređujemo kao da su okolnosti „normalne“. Drugim rečima, u svakom domu sve radilice obavljuju svoj ekonomski zadatak – istina, u izmenjenim okolnostima, veštački spajajući javno i privatno, sferu proizvodnje i sferu reprodukcije – kao da je u prepandemijskom svetu svako mogao da radi od kuće, kao da je „kuća“ prostor mira i spokoja koji će se sad malo proširiti u radno mesto, kao da se svaka kuća može preuređiti u kancelariju za sve njene „uposlenike“.

Međutim, s tako prevedenim tropom postoje bar dva temeljna problema. Podimo od privida *laissez-faire*: od trenutka priznanja da se nešto zbilja događa, individue nipošto nisu bile puštane da na svoju savest i u skladu s najrazložnije postavljennim svrhama donose odluke o sopstvenom interesu. Pitanje je, naravno, da li je

usled toga o njima neko time uistinu počeo da se stara, ili su se preko noći pretvorile u ambivalentno autonomna i ambivalentno zavisna bića. Države su dubinski uticale na kretanja i mogućnosti građana-individua u ime (stvarne ili tobožnje) brige za njihovu dobrobit. Licemerje je dakako posebno dolazilo do izražaja tokom državnih upotreba epidemiološke situacije, koje su mogle biti političkog karaktera (kada država gasi signal za uzbunu jer ima viši razlog, recimo izbore) ili ekonomskog karaktera (kada se radnici obavezuju da dolaze na radno mesto jer su im poslodavci inostrane firme, na šta je država zatvarala oči uprkos dokazanom visokom riziku i zabranama koje je sama uvodila). Ne smemo zaboraviti da su čak i u najpermisivnijim državama postojala ograničenja koja su spadala u domen najoštrije državne kontrole gde se možda nije paradiralo dugim cevima (kao, na primer, u Srbiji), ali su one svejedno bile potencijalni deo državno-socijalnog mizanscena.

Epidemija je, dakle, podstakla dva paralelna trenda: individualizaciju i uvećanje države. Štaviše, država se s pandemijom ne uzdiže u (autoritarnog) grubijana (iako se u brojnim slučajevima beleže njeni grubi autoritarni potezi), već se, oslonivši se na sve prethodne krize od početka ovog stoleća, postavlja u ulogu vrhovnog zaštitnika, benevolentnog Levijatana čije je telo sastavljeno od bezbrojnih telašaca podanika koji žudno i zabrinuto gledaju prema suverenu, u potpunosti zavisni od njegove mudrosti i razbora. Pokazalo se da individua kojoj se u „normalnim okolnostima“ nalaže da treba da bude na svaki način nezavisna od države i njene brige, tokom pandemijskog događaja treba i da prepusti svoju nezavisnost državi i da sledi njen stalni zahtev da je briga za sebe takoreći jedini preporučljivi oblik brige koji je individui dostupan.

Bez sumnje se može postaviti pitanje kako je to moguće: kako je moguće da se očekuje zaštita od onog ko je decenijama urušavao i uništavao zajednička dobra, kako je moguće da prva reakcija na „italijanski scenario“ ne bude revoltirano pozivanje države na odgovornost za uništenje zdravstvenog sistema i drugih sistema socijalne zaštite privatizacijama i planskim podrivanjem društvene kohezije? Možda je odgovor da individua kao politički subjekt može funkcionalisati samo u okolnostima u kojima se podrazumeva da sistemi socijalne zaštite ne postoje ili su dotučeni, i zato što entiteti koji su kanalisali i socijalno ubličavali potrebe pojedincata više ne postoje ili su izmenjeni do neprepoznatljivosti. Postoji pojedinačni koji se samostalno stara o svom interesu, i postoji država koja se posebno ispoljava u okolnostima koje pojedincu daju povoda za strah da neće moći samostalno da se stara o sebi. Među njima se uspostavlja neposredan, direktni odnos, koji omogućava da individua ostane nepoverljiva prema bilo kom drugom obliku socijalne interakcije i upućena samo na samu sebe u vlastitom artikulisanju sopstvenih interesa, dok država ostaje garant zaštite pojedinca od „neuračunljivih“ pretnji, poput terorizma, imigranata, virusa. (Ovo bi nam moglo naznačiti zašto liberalne politike ne mogu da ne proizvode krajnje desne politike.)

Kako se država brine za individuu u pandemiji? Država mi se obraća, mene štiti kada mi nalaže stalnu i beščutnu upućenost na sebe. Država me štiti od mog deteta (zatvaranjem vrtića i škola), partnera (prvobitnim procenama o neophodnosti fizičke distance koja ide toliko daleko da se useljava i u bračni krevet), starih roditelja (za koje se određuju posebne mere koje je s obzirom na njihov nepri-vređujući status lakše primeniti, ostavljajući po strani nazore o dostojanstvenom životu). Pretvarajući sve druge u izvor zaraze, država postaje jedini entitet u koji se može verovati, makar privremeno, sve dok se urgentnost mera pravda događajem. Zatvarajući se ka spolja – što je bio prvi spoljnopolitički čin ogromnog broja država, kojim je trebalo umanjiti priliv „stranog“ virusa – država je nagnala individue da se zatvore i iznutra.

Naravno, one koji su mogli da se zatvore i ostanu zatvoreni. One koji su mogli da rade od kuće, i privređuju kao da je sve normalno, one koji su mogli da preurede neke aspekte svog života da bi mogli da simuliraju normalnost. Činjenica je da je od početaka pandemije bilo mnogih koji su, da bi privređivali, morali da napuštaju svoje domove, i da dolaze u dodir s drugima u trenutku kada je dolaženje u dodir bilo sinonim za činjenje protivno sopstvenom interesu. Postojali su i mnogi koji su, u ekonomskom smislu, morali da postupaju nedovoljno odgovorno jer su obaveze i odgovornosti u „novim normalnim“ okolnostima postale brojnije i složenije. Postojali su, konačno, i oni koji nemaju dom ili kojima je dom kolektivno mesto, po definiciji, blisko, viskozno i prljavo. Makar za kratko iz nevidljivosti su izvučeni i osvetljeni (pa potom ponovo zaboravljeni) i oni koji omogućuju samodovoljinost pojedinca. Da bi individue mogle da slušaju državu i ostanu zatvorene, da bi, drugim rečima, mogle da se samoizoluju, o njima je morao da se stara ogroman broj ljudi koji su makar za kratko prepoznati kao esencijalni – neko je odnosio đubre, neko mesio hleb, neko uplaćivao plate i penzije, neko proizvodio toalet papir, neko je prodavao lekove, neko obavljaо porođaje koji neće čekati da se pandemija završi, neko je bdio nad novorođenim bebama na neonatološkim odeljenjima, neko je sahranjivao, neko se starao da struja radi i da vodovod funkcioniše. Pandemija je, dakle, na videlo izvela i društvo (ili, ono što je ostalo od njega), koje proviruje iza individua, zanemareno i proćerdano od države.

Zaključak: ne možemo odgovoriti na pitanje O ČEMU I ZAŠTO BRINEMO, u političkom smislu, ako pre toga ne razmislimo o tome KO brine i o KOME se brine. A nešto je duboko trulo sa sadašnjim subjektom i objektom brige.

Srđan Đurović

Politika i kriza izazvana virusom COVID-19 – briga, strah i socijalna pravda

Drago mi je da sam ovde, naročito u ovakvom dobrom društvu. Koncipiranje konferencije sa aspekta brige me je podstaklo na jedno dublje filozofsko razmatranje ovog pitanja, jer briga je prominentna filozofska kategorija, i ljudsko stanje kao takvo nekako se naslonilo na moj praktičan rad u periodu pandemije. Zato mi je tema vrlo inspirativna.

Pokušaću da govorim o politici i brizi, i, što je možda malo neočekivano, govoriku o politici u dva polja. U polju civilnog društva i u polju države. Mislim da je to važno i da se često zaboravlja. Kao prvo, radi izbegavanja terminološke zabune, civilno društvo koristim kao širu odrednicu koja ne obuhvata samo ono što zovemo organizacijama civilnog društva, već kao predvorje politike u Gramšijevskom smislu, kao polje politike koje stabilizuje određeni poredak, podupire ga, daje mu nove argumentacije, nove rezone, nova opšta mesta koja podupiru legitimacijske matrice države, odnosno režima koji trenutno vlada. I sa druge strane, kao polje koje predstavlja polje borbe, iz kog može da dođe izazov prema establišmentu, prema trenutnoj političkoj formaciji u vidu države i načinu na koji ona postoji. Tako da ću govoriti o obe ove stvari.

Ali hajde da krenemo od nečeg što mislim da je važno, a to je kako vidimo tu krizu. To jeste opšte mesto, ali radi se o stanju ili situaciji u kojoj treba da se doneše neka odluka, ali ta odluka još nije donešena. Ta odluka je presudna u smislu da u zavisnosti od toga kakvu odluku donešemo, to je svet koji ćemo živeti posle toga. To je teorijska postavka šta kriza jeste i šta je suštinski sadržaj te krize. U svakom slučaju, kriza u sebi ima jednu otvorenost, u tome kako ćemo nastaviti da živimo posle nje, jer život ipak traje do konačnog uništenja, i pitanje je kako ćemo živeti. Kriza kao koncept je ovde važna jer je direktno povezana sa pitanjem politike. Citirao bih ovde Šmitovu definiciju šta je političko: „Političko je ono što se dešava u vanrednim situacijama“. U toj njegovoj radikalnoj desnoj verziji donosi se samo odluka i ona prokazuje suverena, ali ne radi se samo o tome, čak i ako krizu razumevamo kao stanje u kom dolazi do kolebanja stvari i razmišljanja. U prilog

Srđan Đurović je radnik zaposlen u Fondaciji za otvoreno društvo u Srbiji kao menadžer programa. Po obrazovanju politikolog, već dugi niz godina se bavi istraživanjem i praksom učešća građana u demokratskim procesima, evropskim integracijama i održivim razvojem. Urednik je i autor više studija posvećenih demokratizaciji i evropeizaciji Srbije. Trenutno vodi program *Socijalna i ekonomска pravda* koji podržava inicijative civilnog društva posvećene promovisanju vrednosti solidarnosti i socijalne pravde.

ovo tezi je izjava koja se meni jako dopala, kada su pritisnuli naučnike da izmisle vakcinu i to što pre, prilikom čega je jedna naučnica odgovorila da pitaju Mesiju da izmisli vakcinu s obzirom da je dobio desetine puta više sredstava od bilo kog naučnika na svetu. Dakle, već je to pitanje i odgovor pokazalo pukotinu, duboku neusklađenost između očekivanja država i društva šta treba i šta možemo u ovom trenutku da iznedrimo i onoga kako smo živeli pre toga.

Tako da je ova kriza, i tu bih se u potpunosti složio sa Adrianom, kriza koja se događa u određenom kontekstu, i taj kontekst je nešto širi, i ja bih pokušao još dva datuma da ubacim u igru. Prvi datum je 2001. godina, godina terorističkih napada na SAD, čuveni 11. septembar. To je momenat koji možemo tumačiti kao ozbiljnu krizu države, to je momenat u kom smo dobili trend koji oblikuje ono što mi trenutno zovemo državom, a to je sekuritizacija. Trend bezbednosti u kom je ona prva floskula iz Francuske revolucije, *liberté, égalité, fraternité* u stvari izgubila bitku i potpuno skrajnuta na račun bezbednosti. Dakle, tada je trijumfalno objavljen rat terorizmu. Rat je tada zgodno bio spolja, ali bio je i iznutra, postojali su domaći neprijatelji u vidu pripadnika jedne veroispovesti, i taj rat je na određeni način bio totalan. Tada već imamo trend da država postaje sve agresivnija i sve spremnija da niz sloboda, prostor autonomije društva i pojedinca podvrgava pitanju bezbednosti. Očigledno pandemija Covid-19 jeste bezbednosni rizik, i mi smo to videli čak i kod nas u Srbiji kada smo objavili rat virusu, jednom nevidljivom neprijatelju, ali smo objavili rat, i onda smo, naravno, tražili neprijatelja na raznim mestima. Budući da je virus neuhvatljiv, neprijatelji su bili gastarabajteri koji dolaze van zemlje, pa druge zemlje, pa neodgovorni ljudi unutar zemlje. U svakom slučaju, jedan od odgovora države jeste bio iz tog ključa, i tu se u potpunosti slažem sa prvim izlaganjem, u smislu da kada pogledate niz mera i da je način uvođenja vanrednog stanja praćen opštim nemarom za bilo kakve procedure u većini zemalja. Eventualno se u Španiji nekakva procedura ispoštovala, inače svuda je to bilo propraćeno zaboravljanjem na demokratske procedure koje postoje u vezi sa uvođenjem vanrednog stanja.

Druga kriza koja oblikuje i ovu krizu, a koja se za sve one iz teorijske provinjenije naziva kriza kapitalizma vezuje se za 2008. godinu. I to važno iskustvo 2008. (na koje će se kasnije vratiti) nam je pokazalo da su države odlučile da tu krizu ne iskoriste za bilo kakvu reviziju ustoličenog poretkta. Svi su te godine govorili da ništa više neće biti isto. Kriza je bila toliko duboka da je morala da bude transformativna, međutim ništa se nije desilo, sa stanovišta promena državnih politika, načina na koji su države ustrojene. Ali ono što jesmo dobili je ozbiljan refleks političke apatije koji se najbolje oseća u civilnom društvu. Vi možete vrlo jasno u periodu od 2008. pa do naovamo da vidite beskonačni broj rasprava, događaja, razmatranja ideje populizma. Populizam je bio vrlo marginalna tema pre 2008. godine, ali je priča o populizmu, antiestablišment borbi i tako dalje, ozbiljnije počela da se vodi nakon nje. Ono čega se ja sećam o populizmu je da smo mi samo pričali o Le Penu u Francuskoj i njegovom neuspelom pojavljivanju na izborima, ali

ozbiljniju snagu populizam doživljava kasnije što će se videti 2015. tokom izbora za Evropski parlament, kada dolazi do jačanja onoga što zovemo desnica.

Moja teza je da ovakvo stanje sveobuhvatne krize prouzrokuju dominantno dva refleksa. Jedan refleks je refleks straha. Dakle, to je transformacija ovog pojma brige, što je stanje u kom se nalazimo, u strah, paničan i u pojedinim momentima neurotičan strah, rekao bih. A to vidite najbolje u načinu na koji su se povodom pandemije Covid-19 stvorile teorije zavere u prostoru civilnog društva. I to je takođe civilno društvo, to što je ono druge ideološke provenijencije, to je drugo pitanje, ali to jeste ono predvorje politike. Vi imate sada jačanje tog refleksa u vidu borbe protiv 5G mreže, antivakserstva, grupe antiscijentizma ili pristalica teorije o Zemlji kao ravnoj ploči i tako dalje. Svi ti trendovi koji su već postojali su se sada izuzetno pojačali. I mi sada imamo trend koji dovodi do toga da ljudi počinju kreirati ono što Franc Nojman zove lažne slike konkretne povesti. Sada se pokušavaju naći konkretni neprijatelji za jedan fluidan strah koji je već postojao kao tendencija. Fluidan strah, inače sintagma Zigmunta Bauamana, je strah koji je politički lukrativan, koji se može kapitalizovati i komodifikovati. Strah koji se može pretvoriti u moć. Već smo videli razmenu između civilnog društva i politike, a to je dolazak na vlast Trampa, u slučaju Bregzita i tako dalje. To je tendencija u kojoj imamo političku apatiju, ja bih rekao da je to refleks koji je suštinsko depolitizujući. O političkoj apatiji najčešće razmišljamo kao o apstinenciji od izbora, ali u stvari nije samo to. Već sam spomenuo Nojmana kod koga mi se dopada analiza političke apatije a koja podrazumeva tri vida političke apatije. Jedna je osećaj razočarenja, moj glas ništa ne vredi, biram između dve klike koje se bore za moć, ne znam zašto bih glasao, ne znam zašto bih se angažovao, isključujem se iz toga. Drugi oblik je malo skriveniji a on se svodi na minimalne zahteve prema državi, politika se smešta u minijaturni prostor za zadovoljenje obezbeđivanja bazičnog funkcionisanja, a moj život kao pojedinka i individue se dešava van toga. U skladu sa tim moja politička angažovanost je nepotrebna, jer ja mogu da živim svoj mali život nevezano za politiku. Treći oblik političke apatije je onaj antisistemski, a koji podrazumeva potpuno odbacivanje ukupnog političkog sistema, svih institucija koje predstavljaju čvorisne tačke politike, i podrazumeva antiestablišment delovanje. Kao što vidite, ovaj poslednji vid političke apatije je ono što vrlo otvoreno artikulišu populistički pokreti i koji dobijaju dodatnu snagu u vremenu pandemije.

S druge strane, ja verujem da postoji onaj progresivni deo, i tu bih se složio sa Ozrenom da svaka kriza i jeste prilika, jer odluka može da ode na dve strane. Taj drugi refleks za mene jeste pitanje kolektivne brige, odnosno socijalne pravde. Adriana je u pravu kada kaže da su se samo na trenutak pojavile neke grupacije. Mi jesmo u suštini sada videli niz onih nevidljivih koji obezbeđuju naše funkcionisanje kao individua i jesmo videli neki vid zahteva za pravednjijim politikama. Ono što je još zanimljivije, ja jesam primetio kod niza država prilikom pojavljivanja ovakvih zahteva da je došlo do delimičnih izlaženja u susret. I to bih definisao kao polje političke borbe. Prateći Leonarda Koena (Leonard Cohen) *Through the cracks*

come in the light (Kroz pukotine probija svetlost), ovo je momenat kada dolazi do iznošenja na videlo nevidljivih, ali i postavljanje fundamentalnih pitanja poput šta jeste u krizi. Postoji konsenzus da nije reč o tome da je virus moćan, već da su naši zdravstveni sistemi slabi. Svo pitanje karantina je zapravo ukazivanje na to da smo imali urušavanje nasleđa države blagostanja, tih velikih sistema, i to se može videti iz najbanalnijih primera u Srbiji. Imamo situaciju da su rebalansom budžeta za 2019. i usvajanjem budžeta za 2020. smanjena izdvajanja za zdravstvo, da bi tri meseca kasnije u pandemiji bila povećana, i to nekoliko puta. Dakle taj urušavački trend sistema zdravstvene zaštite jeste privremeno vraćen nazad. Isto tako, kada je reč o obrazovanju, ja nisam nikada video da se u Srbiji toliko govori o obrazovanju kao sada. Postavljaju se pitanja šta rade nastavnici tokom koncipiranja nastave na daljinu, koliko je obrazovanje važno ili nije. Zatim se postavljaju pitanja ko može, a ko ne može da priušti masku. Sva ta pitanja jesu refleks kojim se pokušavaju kapitalizovati pukotine koje je ova kriza otvorila, i koji predstavlja transformaciju brige u praksu. Jedno od temeljnih pitanja jeste pitanje pandemije, ali već sada postoji trend njene normalizacije u vidu zahteva da ćemo morati da naučimo da živimo sa virusom. Međutim iskršava i to da nam sledi ekonomска kriza. Mislim da kada se spoje posledice pandemije i ekonomске krize, važan je momenat ličnog i kolektivnog iskustva, ali ne samo pandemije i ekonomске krize, već i odgovora države na krizu, jer sve to može otvoriti područje borbe, pod uslovom da pokreti i inicijative budu uspešne u postavljanju zahteva za socijalnom pravdom. Na ovaj način bi se vratilo originalno značenje politike kao kolektivne akcije koja je verna nekolicini principa koja u realnom pokušava da izvede jednu mogućnost drugačije politike koja je potisnuta dominantnim stanjem. Ako dobro pratim, čini mi se da je i populisti Trampu teško da se suoči sa činjenicom pandemije, pa čak i twit koji me je poprilično nasmejao u kom se ističu navodi lekara da je Trumpovo telo neverovatno reagovalo na virus, i da je njegov DNA zapravo USA, govori u prilog tome da takva politika, koja u suštini ni nije politika, je u krizi i to dominantno zbog korone, zbog činjenice nedostatka zdravstvenog osiguranja u Americi koje bi bilo masovno dostupno, i to upravo ukazuje na to da se takvo individualno i kolektivno iskustvo ne može prenebregnuti. Moja nada je da će ovo dovesti do procesa politizacije naspram procesa depolitizacije. I u tom kontekstu, na nivou prakse, ja pokušavam da delam. Na primer, mi smo imali u deideologizaciji politike, odnosno neoliberализaciji, jedno agresivno promovisanje preduzetništva, da bi se tokom pandemije pokazalo da su preduzetnici, a naročito oni manji, u stvari prekarni radnici, i da ih dva meseca nerada dele od bankrota i pada u siromaštvo. Već sada naša istraživanja pokazuju da mali privrednici postaju svesni svoga statusa, i da se ne radi više o mantri smanjite nam porez i biće nam dobro, već obezbedite nam podsticaje i okruženje u kom ćemo biti održivi. I to su značajne promene koje jedan progresivni pokret može da kapitalizuje.

Čast mi je da sa kolegama i koleginicama mogu diskutirati još jednom o krizi i šta nam ona sve nosi. Moje izlaganje će biti više iz perspektive i uloge u koju sam se sam postavio, a to je da se pokušam osvrnuti na to kako se sa krizom može nositi ili upravljati sa pozicije male političke stranke koja je napravila neki rezultat na zadnjim parlamentarnim izborima u Hrvatskoj. Tu takođe imamo jedan klub zeleno-ljevog bloka koji čine sedam zastupnika i zastupnica. U pitanju su tri stranke i nezavisni zastupnik. Pokušavamo se na vrlo izrazito real-političkoj razini nositi sa izazovima krize iz razloga što radimo u parlamentu gdje svaki dan dolaze zakonski prijedlozi koji se tiču krize i pokušavaju je regulirati, pri čemu pokušavamo da utvrdimo šta je ono što bi zeleno-ljeva opcija mogla ponuditi kao odgovor na krizu, a čuli smo već od Srđana i Adriane da izazovi jesu veliki.

Prvo, ja bih rekao da motiv kojim se mi vodimo u našem radu jeste da se prilikom krize dešavaju najgore moguće stvari, ali se istovremeno dešavaju i ekstremno dobre stvari. Mislim da je to baš dobra prilika za kreiranje javnih politika u cilju minimalizovanja ovoga što je loše i crpljenja iz onoga što je dobro, i da se ne dozvoli da nas loše demotivizira i destabilizira, već da uđemo u borbu motivirani dobrim stvarima. Za primer možemo uzeti krize koje je Srđan spominjao, 11. septembar, ekonomski kriza ili migrantska kriza, koja je slikovita, budući da sa jedne strane tučemo izbeglice, dok sa druge strane ljudi otvaraju svoje vikendice i ostavljaju im hranu. Simbolički rečeno, mene zanima zeleno-ljeva politika koja se gradi na pričama tih ljudi i koja prevenira ovu drugu negativnu stranu.

Ali Adriana je jako lijepo na početku izložila čitav niz paradoksa i suludih situacija u kojima se nalazimo. Jedna od njih je ta da bismo brinuli o drugima moramo se odmaknuti od drugih. I to je sada bukvalno, ovo socijalno distanciranje daje poruku da ćeš se brinuti onda kada nećeš biti tu kraj mene, najplastičnije govoreći, što jeste poruka koja ledi krv u žilama, jer smo učili da briga ne podrazumjeva samo fizičku, već i socijalnu bliskost, što nas sve baca u veliki prostor digitalizacije koji je postojao i prije krize. Mi smo i prije komunicirali putem zooma, ali nismo nikada

Gordan Bosanac nakon niza godina rada u civilnom društvu na temama ljudskih prava, izgradnje mira i demokratizacije, zadnje tri godine se stranački aktivisao i danas je član političke platforme „Možemo!“. Trenutno radi kao sekretar Kluba zeleno-ljevog bloka u Hrvatskom saboru.

tako intenzivno komunicirali, iako smo se znali nekada zaletjeti i pričati telefonom sa bližnjima a da se ne vidimo mjesecima, tako da je pitanje kako će se sve prilagodbe završiti. Ja sam protiv apokaliptičnog scenarija u kom se kaže da ćemo biti bačeni u distancu, individualizam i hegemoniju države. Ja sam uvijek mišljenja da ima fenomenalnih ljudi, da čovečanstvo ima potencijala da okrene stvari na dobru stranu i da ćemo preživjeti i ovu krizu.

Ali hajdemo sada vrlo konkretno. Kako brinemo iz pozicije politike prema ljudima koji proživljavaju ovu krizu? Ako ste političar ili političarka, imate neku vrstu moći. Istina, kao opozicija mnogo manje moći, kako možete da kreirate politike koje mogu pomoći ljudima? Moje iskustvo prvih mjeseci rada u parlamentu gde se ljudi oglašavaju sa različitim potrebama u odnosu na krizu svedoči tome da ljudi reagiraju sa vrlo kontradiktornim porukama. Različiti segmenti društva imaju različite zahteve. Ovo jeste očekivano, ali i neodgovorno, jer ljudi polaze najpre od perspektive da imaju ponajviše brige o sebi samom, a briga o drugima pada u drugi plan. Na primer, svi će tražiti da se za njegovu djelatnost smanji porez, a da se ne pita odakle bi se moralo uzeti kako bi se to izbalansiralo. Potpuno smo svjesni da su očekivanja velika, a osjećaj da se ovo mora sustavno riješiti je smanjen, ali mislim da još uvek postoje rješenja kako je moguće odgovoriti na izazove.

Prva dobra stvar na koju bi referirao, a u kontekstu krize iz 2008. o kojoj je Srđan govorio, je priča da ako idemo kreirati ekonomske politike da se one više neće kreirati na mantri „treba štedeti”, na politikama štednje. Ako se sjetimo te godine i svih tih bićeva koji su bili usmereni prema državama da je štednja najvažnija kako bi smo izašli iz krize, što se na kraju empirijski pokazalo potpuno krivim pristupom, ta se paradigma uveliko promjenila. Barem iz pozicije Hrvatske u kojoj živim, zemljici članici Evropske unije, pred nama je sada ta ogromna prilika da je EU uspjela napraviti konsenzus da se ovoga puta neće ići putem bićeva i zahtjevom da ljudi štede, da se reže javni sektor, već da se napravi izdašan fond od 750 milijardi eura, koje će članice koristiti za oporavak od krize. I to je ogromna prilika, ali, naravno, pitanje je šta će se desiti sa tim sredstvima kada se one spuste na nacionalne razine u državama gde je demokratija *comme ci, comme ça*, gde ima koruptivnih elemenata, i gde će sigurno biti mnogo apetita koji neće biti zadovoljeni. Ali neke mere se mogu napraviti vrlo jednostavno. Ako se sećate, već u prvom valu krize kada se išlo spašavati gospodarstvo, barem u Hrvatskoj, kroz davanje subvencija privatnom poduzetničkom sektoru, napravljeni je jedna banalna greška, a stvari su mogle biti mnogo bolje urađene. Na primer, kompanije koje su prošle godine mnogo zaradile su dobro isto koliko i one koje su krpile kraj sa krajem. Nisu se radili fini socijalni kriteriji kako bi se napravili razlikovni razredi o tome ko je previše zaradio i može preživeti od uštede i kapitala, i drugih koji nisu imali ništa. Mislimo da će se to ovoga puta ispraviti, naš klub će to glasno zagovarati, da će se uzeti taj parametar u novoj distribuciji. Drugo pitanje je zašto su se sredstva preusmeravala na poduzetnike u ime očuvanja radnih mesta, a nisu stigla do radnika. Naš predlog koji mislim da smo dobro formulirali je taj da se u ovom novom talasu mera oporavka sredstva

spuštaju direktno na račune radnika i da se na taj način doprinese preživljavanju i očuvanju javnih mesta, kako bi se izbegle moguće manipulacije kojih je nažalost bilo. Jedan deo privatnog sektora je uzeo sredstva, i nije ga dalje distribuirao radnicima. To su samo neki primjeri kako se sa ove lijeve pozicije mogu vrlo precizno pikati konkretne politike i mjere koje, kada bi se sprovele, bi sigurno olakšale živote onih koje u ovoj krizi traže različite vrste naknada.

Sljedeća stvar koju bih istakao sa zeleno-lijeve političke opcije je ta da je plan oporavka koji je pred nama za nas velika prilika da ponudimo novi oporavak ove zemlje. U tradicionalnom smislu oporavak znači investiranje velikih sredstava u privatni sektor, oni koji imaju jaku političku vezu će dobiti sredstva i pokušaće nešto zavrteti. Mi mislimo da je moguć zeleni oporavak Hrvatske gdje bi se stavljali prioriteti na tri ključna kriterija:

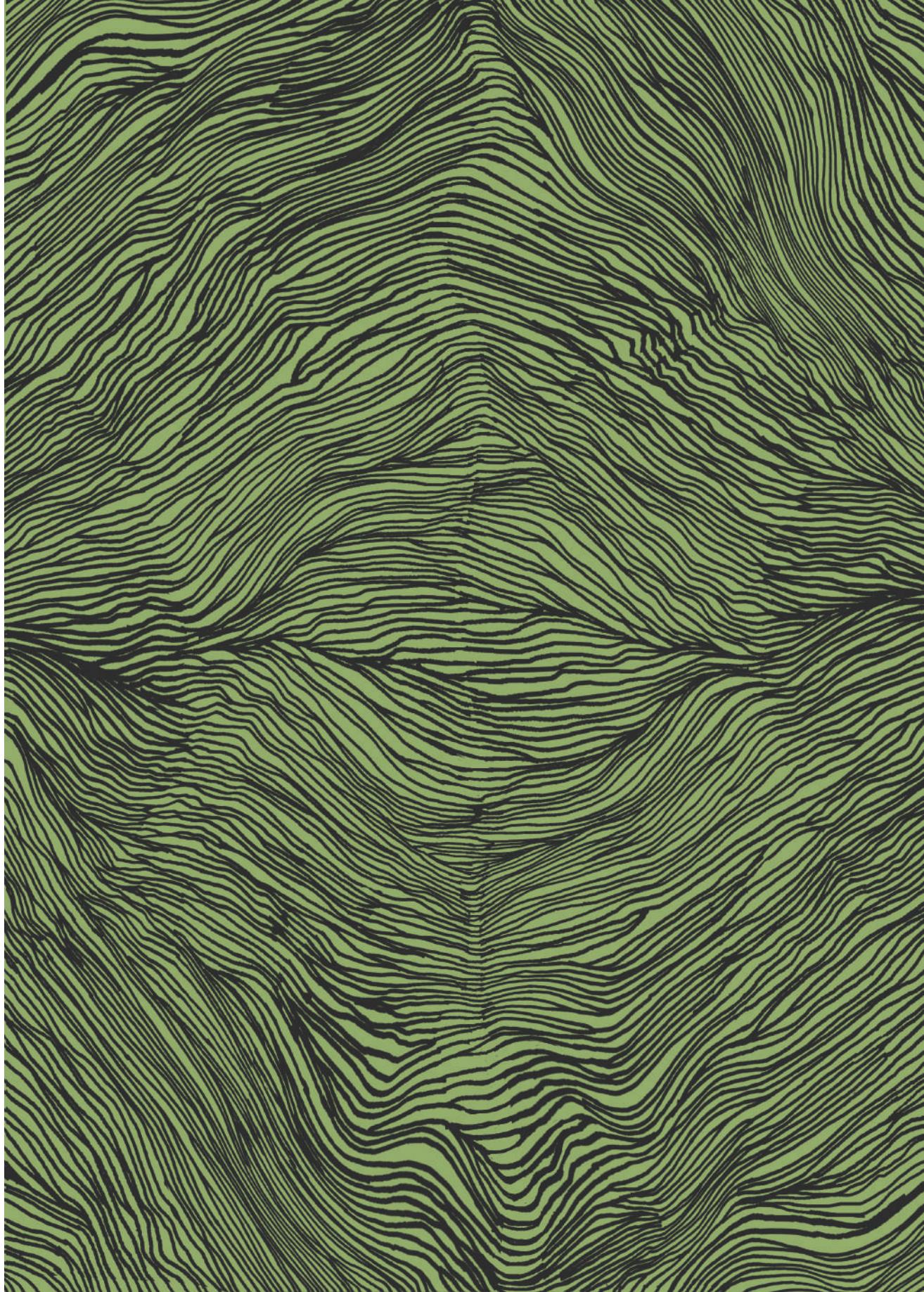
- 1) Da se ulaže u zelene projekte koji su svakodnevica u zemljama Evropske unije, a u hrvatskoj je *science fiction*, ali koji bi pokrenuli zelenu privredu koja nam itekako treba;
- 2) Da se ulaže u digitalizaciju. Zahtev da internet napokon bude dostupan svima mislim da se u ovoj krizi dobro izartikulirao. Prostor interneta je javni prostor i sada kada plaćamo provajderima a ne smemo na javne trgrove, nema sumnje da sajber prostori moraju postati javno dostupni prostori;
- 3) Da se uloži u socijalne mjere zarad društvene otpornosti. Na prvu loptu se čini da je to bacanje novca - namiriti socijalu od koje nema ništa. Naravno, to je potpuno pogrešan način razmišljanja. Mi upravo vidimo da smanjenje prekarnih radnika, podrška samohranim roditeljima, rad sa osobama sa invaliditetom, su prilike u koje treba uložiti.

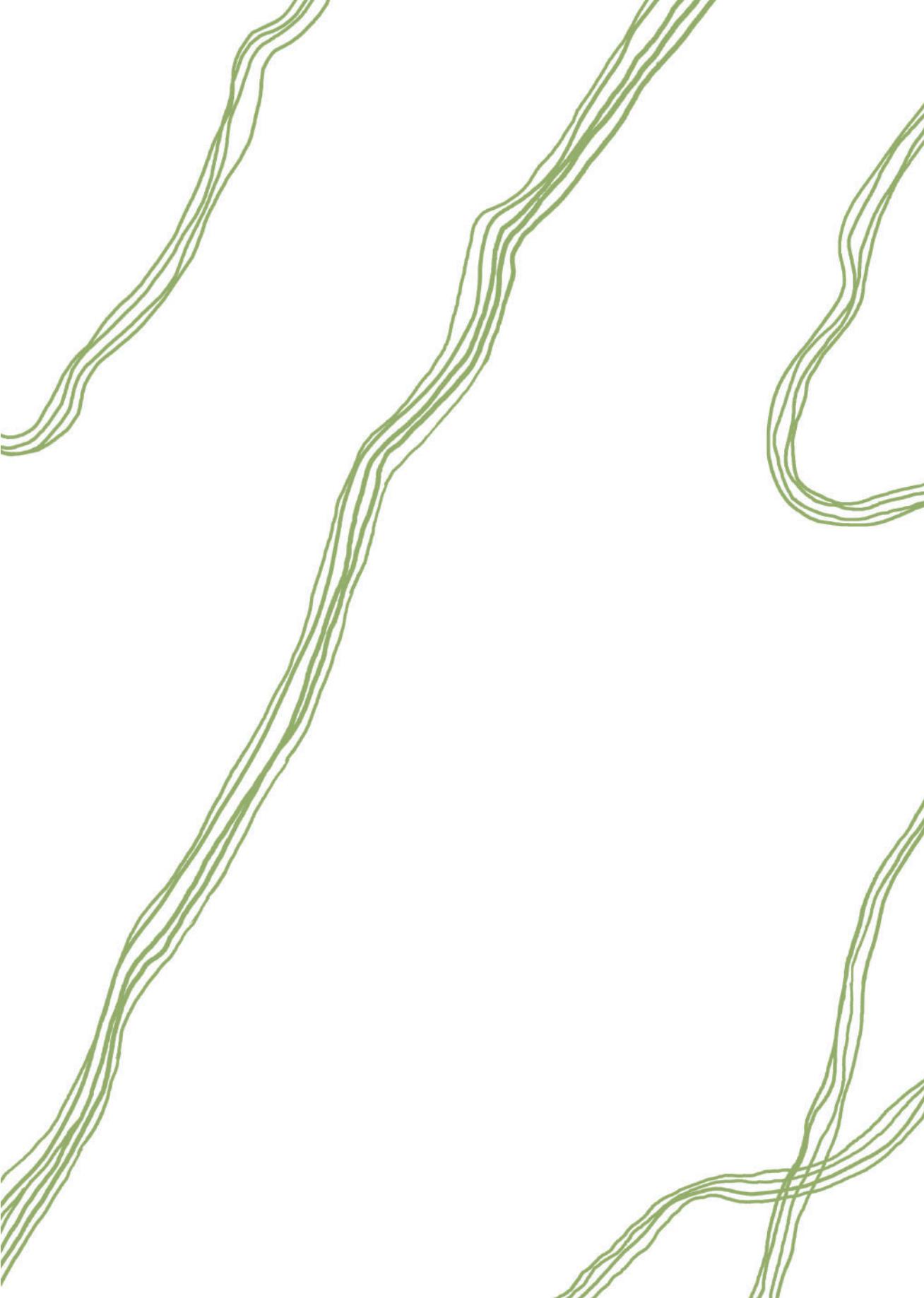
Ovo je šansa da se ojača sektor civilne zaštite koji se raspao, koji ne postoji, fiktivan je. Pravimo se da postoji nekakvi štabovi i stožeri civilne zaštite, a to u stvari ništa ne postoji, to je deo ekipe koja se druži i donosi odluke. Ulaganje u sektor civilne zaštite bi bio kontra argument sekuritizaciji, dugim cevima na ulicama i nadzoru nad građanima i njihovim kretanjem u pandemiji. Dakle, vidi se koliko postoji prilike koje više nisu tako *science fiction*. Danas kada dođete sa njima na stol u političku debatu, ne govorite više potpuno naivno, blesavo, ekstremno politički lijevo ili zeleno, nego to jesu progresivne politike, i poučeni iskustvom iz 2008, one mogu biti odgovor oporavka na krizu.

Postoji druga dimenzija tog oporavka, a ona je vezana politiku zaštite ljudskih prava. I tu vidim jedan izazov, a koji je već Srđan dobro primetio, da sada jedini otpor prema ovom ludilu pandemijskom, moći države da radi manje-više šta hoće u doba krize, dolazi iz krugova teorije zavere pa onda idu malo ekstremno desno. Dok mi deluje da smo mi iz progresivno lijevih krugova tu još uvijek štreberi. Mi

pišemo ocijene ustavnosti, vrlo smo precizni, na ulicu nećemo pozvati ljudе jer se bojimo da će mo se zaraziti, osećali bi se neodgovorno, da ne brinemo o drugima, dok druga strana sa time nema problem. Ali je zanimljivo, ili tako je barem moje iskustvo iz ovoga što vidim u Zagrebu gde su počeli takozvani festivali slobode, a to je da su većina ljudi koja dolazi na prosvede u stvari normalni i obični ljudi, nisu ideološki svrstani i opterećeni osim što su organizatori ti koji su bliski tim 5G teroristima zavera i slično. I tu je sada stvarno ogromna opasnost da će ta vrsta strahova i poruka povući ljudе u ekstremno desno. I mislim da će mo tu izgubiti deo ljudi ako nećemo moći odgovoriti baš sa ovim konkretnim politikama i socijalnim merama. Ako ne dizajniramo dobro taj oporavak, mi kao lijevica nećemo znati šta da radimo sa ulicom. Nekako smo tu ulicu izgubili i sada je tražimo negdje drugde, pogotovo mi koji smo otišli u parlamentarne vode, a to je neka samokritika i nešto o čemu puno razmišljamo. Šta je ono što će mo ponuditi, osim tih zakona koji se možda neće preliti u vrlo konkretne politike.

EKONOMIJA BRIGE

U kontekstu globalne krize izazvane pandemijom virusa COVID-19, interes održanja postojećeg sistema i postojećih odnosa moći u društvu najočigledniji je u diktatu hitnog i bezuslovnog oporavka ekonomije, i to na način da se ekonomski oporavak i razvoj stavlju ispred zdravlja i života ljudi. Jedna od najbrutalnijih izjava u tom pogledu svakako jeste da ako spašavanje ekonomije podrazumeva da neko mora da umre, onda je to rizik koji se mora preuzeti. Takav stav predstavlja opravdavanje i održavanje trenutnog ekonomskog poretku, bez promene – po svaku cenu. U pitanju je poredak koji je sazdan i opstaje na temelju eksploracije svih raspoloživih resursa zarad generisanja profita, a koji se u vremenu pandemije ogleda u transpoziciji samog života sa ljudi na ekonomiju: ljudi kao resurs postaju deo ekonomske statistike i proračuna gde potencijalne smrti i sposobnost za rad ulaze u formule ekonomskih predviđanja.

Vanredno stanje učinilo je očiglednim koliko vladajući ekonomski poredak pretpostavlja osnovnu infrastrukturu ljudi koji svojim radom obezbeđuju funkcionišanje sistema, a čiji rad se obezbeđuje upravo iz uslova njihove prekarne egzistencije, odnosno, iz nemogućnosti izbora i nemoći uticanja na sopstvene uslove života i rada. U pitanju su marginalizovani i slabo plaćeni radnici i radnice kojima je sistemski i habitualno oslabljen ili sasvim uskraćen politički kapacitet da slobodno i javno govore i delaju. Istovremeno, nezaposleni i nezapošljivi, beskućni, bolesni, i bezbrojni koji zavise od neformalne ekonomije, postali su još dalje potisnuti na društvenu i ekonomsku marginu. Uporedo, situacija globalne pandemije učinila je očiglednim i globalni sistem bezobzirne eksploracije ljudskih, životinjskih i prirodnih resursa što je i dovelo do prenošenja virusa sa životinje na čoveka.

Kojeg i kakvog društva, odnosno, ekonomije je to simptom? Da li je kriza prilika i dovoljan katalizator promene, ili je ipak nedovoljno snažna da dopre do razmera protivrečnosti kapitalizma i dubine socijanih i ekonomske razlika i ekološke nepravde?

Interseksionalnost problema održivog razvoja treba da nam ukaže na to da čista ekonomizacija pitanja razvoja dovodi do jednodimenzionalnog shvatanja i pristupa u rešavanju globalnih kriza, na temelju desupstancijalizacije i kvantifikacije života i izjednačavanja činjenice ljudske smrti (kao i smrti životinja i devastacije prirode) sa statističkim podatkom. Jer, ono što statistika pokazuje, realnost skrajnog života osporava; ili, ono što statistika skriva jeste sama realnost patnje. Uskraćenost nije samo ekomska kategorija već politička, socijalna, pravna i ekološka, i u tom smislu pitanje prevladavanja ekomske krize se mora sagledati unutar pitanja *koje je mesto ekonomije u uzročnosti krize, i koje je njeno mesto u rešavanju krize?* Šta je sve ono što nam je uskraćeno, a što nam je potrebno za siguran i dostoјanstven život?

Tragajući za odgovorom, razgovarali smo sa Nelom Porobić Isaković, Lejlom Gačanicom, Sonjom Avlijaš i Goranom Jeras.

Nela Porobić Isaković

Društvena transformacija na temeljima feminističke političke ekonomije: lokalne i globalne perspektive

Dobro večer i hvala Omladinskom centru CK13 na pozivu. Ja sam mislila iskoristiti svojih petnaest minuta pokušavajući uvezati bosanskohercegovačku postratnu stvarnost i izazove pred kojim stojimo – ne samo u BiH nego i globalno – a koji su kulminirali tokom pandemije, ali svakako nisu uzrokovani COVIDOM-19.

Moje izlaganje će se najvećim dijelom oslanjati na bosanskohercegovačko iskustvo, i ono naravno nužno nije isto za sve nas u regiji, niti ga naravno ljudi sa različitim ideološkim pozadinama interpretiraju na isti način. Tako da je ovo svakako moje viđenje iz jedne feminističke i antikapitalističke pozicije.

Petnaest minuta je svakako jako kratko da bi se detaljno i sveobuhvatno ušlo u ovu priču jer nas tema **ekonomija brige** nužno gura u promišljanje o svim sferama života – društvenim, političkim i ekonomskim. Večerašnja tema jeste *Ekonomija i rad*, ali data nam je sloboda da sami uokvirimo izlaganje iz nama najlogičnije perspektive, pa ču se ja tako dotaknuti onih dijelova koji su usko vezani za moj rad i aktivizam u proteklih nekoliko godina, a tiču se upravo političke ekonomije i feminističkih promišljanja o njoj.

Pokušat ču svoje uvodno izlaganje podijeliti na tri međusobno povezana dijela:

1. Moje kratko i ograničeno viđenje postratne tranzicije BiH, tranzicije koja se dešavala unutar liberalnog razumijevanja i koncepta izgradnje mira, koje nas je prvo suptilno, a onda vrlo nasilno dovelo u fazu urušavanja društvenih sistema koristeći se ustaljenim neoliberalnim praksama;
2. Što me onda dovodi do drugog dijela, jer su se upravo ti društveni sistemi koji se urušavaju, ili su se već urušili, pokazali kao ključni za hvatanje u koštač sa trenutnom pandemijom te bih stoga pokušala promišljati gdje je nas

Nela Porobić Isaković je feministkinja i aktivistkinja koja već duži niz godina prati socijalne, ekonomske i političke procese u Bosni i Hercegovini, s naglaskom na mirovne pregovore i post-ratnu rekonstrukciju. U poslednje vreme se posebno fokusira na feminističku analizu neoliberalnih političko-ekonomskih reformi i prepristupnih pregovara sa EU, te njihovim uticajem na rodnu jednakost i socijalnu pravdu. Trenutno radi u feminističkoj nevladinoj organizaciji Women's International League for Peace and Freedom (WILPF).

kao društvo doveo neoliberalni pristup i kakvi su izgledi da se takav pristup promjeni kao sastavni dio procesa oporavka od COVIDA-19;

3. I u konačnici u trećem dijelu bih otvorila pitanje šta se mora dogoditi da bi se desile stvarne promjene i tu se dotičem koncepta brige kao sastavnog i nezabilaznog dijela neophodne transformacije društva, ali bih se htjela osvrnuti i na druge komplementarne promjene.

Dakle, počet ču kratkim osvrtom, odnosno situiranjem bosanskohercegovačke postratne tranzicije, kako bih uopšte mogla doći do posljedica COVID-19, budući da mogućnost suočavanja ovog društva s tim posljedicama uveliko ovisi o pravcu koji je ta tranzicija uzela.

Dakle, koristim se bosanskohercegovačkim iskustvom, jer je moje, ali važno je naglasiti da urušavanje društvenih sistema podrške ni na koji način nisu svojstveni BiH ili regiji, već da se oni možda čak i ponajviše osjete upravo u onim zemljama koje su kolijevke neoliberalizma, naime u Velikoj Britaniji i SAD-u, te da mi naša iskustva dijelimo sa mnogim drugim zemljama. Produbljivanje siromaštva, neprepoznatost kolektivnog i javnog dobra, urušavanje zdravstvenih sistema itd. – to nam je zajedničko sa svima. Kod nas je taj dodatni element upravo postratna tranzicija preko koje, i u čije ime, se ne prelazi samo iz rata u mir već i u kapitalistički, neoliberalni sistem.

Što se tiče BiH i naše tranzicije naglasila bih tri stvari:

Prva stvar je da je u Dejtonskom mirovnom sporazumu okvir koji je mogao dati prostor očuvanju društvene infrastrukture, okvir ekonomskih i socijalnih prava, u stvari zanemaren i dat je primat političkim pravima, odnosno političko-ekonomskom poretku i navodnoj stabilizaciji zemlje i regije.

Ovakav pristup se temeljio na liberalnoj pretpostavci da je izgradnja mira sinonim za uspostavu tržišne ekonomije, i osiguravanje ekonomskog razvoja i rasta, gdje se rast kao takav uopšte ne propituje iz recimo stajališta ekološke održivosti ili socijalne pravde i redistribucije već isključivo mjere rastom BDP-a.

Sama socio-ekonomska prava poput adekvatne i kvalitetne zdravstvene zaštite, zaposlenja, dostojanstvenih plata i penzija, stanovanja i obrazovanja – što je poslijerata zaista bila jedna osnovna potreba društva i uveliko se tiče upravo brige – a što se pokazalo i sada tokom pandemije, prvo su zanemarena, a onda stavljena u okvir neoliberalnog pristupa unutar kojeg se urušavaju vrijednosti kolektiva i princip solidarnosti. Zdravstvo je ogoljeno, penzije su male, plate su izrabljivačke, a najveći dio tereta punjenja javnih budžeta je stavlen na obične ljudе, dok se kapital i profit štite.

Takav jedan pristup gdje je ekonomski razvoj izuzet iz mirovnih pregovora i stavljen u naknadne pregovore sa međunarodnim finansijskim institucijama, je doveo do

situacije da se primat dao investicijama u velike infrastrukturne projekte, a zanemarili su se sektori koji velikim dijelom ili zapošjavaju žene ili služe ženama kao podrška za njihovo učešće u javnom prostoru, poput javnog zdravstva i njegi i brige o djeci i starima. Dakle ona infrastruktura koja je imala potencijal da teret brige raspodijeli, odnosno iznese iz privatne u javnu sferu je u najmanju ruku zanemarena, a u stvari možemo govoriti i o aktivnom uništenju.

Druga stvar koju ču naglasiti u kontekstu tranzicije, a moramo opet napomenuti da ovo svakako nije sveobuhvatan presjek jer je kratko vrijeme, jest predstavljanje neoliberalizacije društva kao ideoški neutralnim, neminovnim i jedinim mogućim za BiH, gdje dominira mit o nepostojanju alternativnog društveno-ekonomskog modela na kojem bi se gradila BiH. Ovakav jedan narativ neprikosnovenosti kapitalističkog modela naravno nije svojstven za BiH ali na žalost mi smo unutar BiH trenutno suočeni sa nedostatkom kako parlamentarnih tako i vanparlamentarnih snaga koje bi se oduprle ovom narativu.

Treća stvar jeste da se neoliberalizacija društva u sferi ekonomije dešava prosporedično od rata pa do 2014. godine, a od 2014. vrlo ubrzano preko tzv. reformske agende i prepristupnih pregovora sa EU i bez nekog stvarnog društvenog i socijalnog dijaloga.

Dijalog koji se dešava se u stvari dešava na nivou etnonacionalnih političkih elita s jedne strane i međunarodnih finansijskih institucija i EU s druge strane. Većina predloženih reformi su vrlo jasno utemeljene na neoliberalnim principima deregulacija tržišta rada, privatizacije, mjera štednje, i istovremenim smanjivanjem poreza, odnosno famoznog oslobođanja kapitala. Nažalost, mi kao društvo, mimo političkih elita, ne sudjelujemo u dijalogu o reformama, iako se bosanskohercegovačko društvo, u najširem smislu, pokušalo nametnuti kao sagovornik u proljeće 2014. i bilo potpuno ignorisano.

Strukturalne reforme se velikim dijelom finansiraju putem kredita od Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske banke i EU, što potpuno sužava prostor za samostalno donošenje odluka u domenu ekonomije, ali i šire. Tu se stvara jedan začaran krug gdje se strukturalne reforme nameću od strane međunarodnih finansijskih institucija kao neophodne, a istovremeno se navodno ne mogu sprovesti bez dodatnih zaduženja.

COVID-19 je zaista razotkrio tačno koliko su društveni sistemi i ustanove ogoljene. Naš zdravstveni sistem (govorim o BiH dakle), naše civilne zaštite, naša ministarstva zdravstva su toliko decentralizirana i osiromašena, što materijalnim što ljudskim kapacitetima, da je prosto bilo nemoguće da se kvalitetno uhvate u koštar s pandemijom, a poseban izazov nam je predstavljala decentralizacija u kontekstu izlaženja na kraj s nečim s čim se u stvari možemo boriti samo kao kolektiv, kao država, kao dio regije, kao kontinent, itd.

I naravno da su teret te krize i brige velikim dijelom podnijele žene, i kada je u pitanju neplaćeni rad u kućama i brigu o oboljelim, školovanje djece ali i kada pogledamo recimo formalnu ekonomiju, uslužne djelatnosti, žene za kasama, tekstilnu industriju, itd. Istovremeno mjere koje su predložene od strane vlasti u vidu npr. subvencija su najvećim dijelom štitile profit, odnosno usmjeravale su se na vlasnike kompanija, a ne i radnice i radnike, a ljudi van formalne ekonomije, velikim dijelom žene, uopće nisu uzeli u obzir.

Što me dovodi do drugog dijela mog izlaganja, a to je kako se uopšte jedno takvo društvo, na takvim temeljima, možete izboriti sa ovim i budućim izazovima. U principu mislim vrlo teško bez da se dese neke velike stvarne promjene, kako na lokalnom, regionalnom tako i na globalnom nivou. Nama trebaju radikalne promjene, treba nam potpuna transformacija društvenih vrijednosti i sistema. A to ćemo vrlo teško postići sa postojećim etno-nacionalnim elitama koje su u stvari profitirale – materijalno, ali i politički – tokom pandemije. A vrlo teško ćemo to postići i sa preovladavajućim neoliberalnim temeljima na kojima počivaju mnoge od multilateralnih organizacija za koje je BiH postala toliko usko vezana. Od međunarodnih finansijskih institucija pa sve do Ujedinjenih nacija, i njihovog načina djelovanja.

Ako pogledamo globalne trendove, a i one u kontekstu BiH, bojam se da Svjetska banka nastavlja prioritizirati privatizaciju, odnosno privatne aktere, a Međunarodni monetarni fond gurati strukturalne reforme i mjere štednje. BiH je već otvorila pregovore sa Međunarodnim monetarnim fondom za nova zaduženja, gdje se vrlo jasno govori o nastavku strukturalnih reformi i, iako se o tome još uvijek ne govori sasvim javno i transparentno, na vidiku su nam privatizacija zdravstva i općenito veći upliv privatnog sektora u javni. Takav pristup dominira ne samo u BiH već globalno i pandemija nam je pokazala svu pogubnost takvog pristupa. Kada nam je bio najviše potreban npr. zdravstveni sistem, mi ga nismo imali. Ne samo BiH nego globalno, tako da čitava ova mantra „building back better“ koja počiva na poboljšanju postojećeg ali ne i na njegovoj transformaciji ne nagovještava stvarne promjene već šminku.

Dakle, moj stav jeste da koncept „oporavka kroz rekonstrukciju“ nije ništa drugo do adaptacije radi održivosti sistema opresije koji su nas doveli u ovakvu situaciju. Mislim da je već dovoljno puta rečeno da je COVID ustvari ogolio naša društva i da postojeći društveni, ekonomski i politički temelji ne mogu, niti su ikada mogli, iznijeti izazove koji su pred nama.

Ostalo mi je još vrlo malo vremena za uvodno izlaganje ali ću za kraj probati da se osvrnem na koncepte koje smatram da su neke od ključnih alatki za izgradnju novih društvenih sistema koji počivaju na vrijednostima koje su meni jako bitne, a to su jednakost, briga i solidarnost.

Kada kažem da nam treba nešto potpuno novo, u stvari mislim da je važno naglasiti da ne moramo za sve izmišljati iznova i da postoje ideje koje su se do sada smatrale možda preradikalnim i bivale na marginama, a koje mogu činiti dobre temelje za reimaginaciju društva. Tu mislim na politička promišljanja aktivista autohtonih zajednica objedinjenih oko tzv. *Red New Deal*, posebno na njihov osrvt na dekolonijalizaciju, promišljanja ekoloških aktivista i njihov *Green New Deal*, kao i na promišljanja feministica o konceptima jednakosti i brige. Sve mi se ovo čini kao jedan jako dobar temelj te da su u mnogočemu komplementarni.

Za kraj bih se osvrnula na četiri moguća komplementarna pravca. U principu nije mi ostalo dovoljno vremena da u detalje ulazim u svaki pojedinačno dio, ali bih ih stavila ovdje na „dnevni red“. Ovi pravci mi se čine relevantni kako iz lokalne tako i iz globalne perspektive:

Demilitarizacija i razoružavanje naših društava, kao jedan od bitnih temelja za početak transformacije društva, kako u regiji tako i globalno, **kao i transformacija razumijevanja koncepta „sigurnosti“** – današnji svijet je u stvari svijet visoko osposobljen za ratovanje i uništanje, a ne za brigu jednih o drugima. Ako pogledamo statistiku, vlade diljem svijeta kolektivno investiraju 1,8 bilijuna američkih dolara godišnje na militarizaciju i sekuritizaciju umjesto na investicije u javnu infrastrukturu, zaštitu okoliša, istraživanje i druge aspekte od značaja za društveno dobro. Demilitarizacija je iznimno važna iz aspekta mira, ali i za oslobođenja novca za transformaciju društva i investicije u društvenu infrastrukturu. Ta transformacija jeste skupa, ali je očigledno da novac za nju postoji, počevši sa ova skoro 2 bilijuna, preko individualnih profita milijardera do profita koji su rasli tokom ove krize.

Svakako nam je neophodna i potpuna transformacija ekonomskog sistema gdje moramo prestati sa ocjenjivanjem ekonomskog razvoj kroz rast BDP-a, koji iako postoji ne podrazumijeva bolji život za većinu, već osiromašenje i prekarizaciju većine. Ekonomski sistem se mora početi mjeriti kapacitetima i načinom na koje naša društva osiguravaju ljudsku sigurnost i dobrobit kolektiva, unutar koje bi preovladavale investicije u društvenu infrastrukturu, te društvena i ekomska politika solidarnosti ne samo unutar država nego i između država.

Nemoguće je zaobići **zaštitu prirode i okoliša** koja je usko vezana uz transformaciju ekonomskog sistema. Kada pogledamo današnja dešavanja vezana za zagadivanje okoliša i posljedične klimatske promjene, ovo su neizostavne promjene koje se moraju desiti i usko su vezane uz ekonomski sistem, prouzrokovane slijepim vjerovanjem u neiscrpnost resursa i beskrajnim rastom profita.

I za sami kraj, naravno **briga** koja treba postati centralni i trajni društveni kapacitet i sastavni dio političke ekonomije. Mislim da je to ključno. Ovdje bih

spomenula koncept *promiskuitetne brige* koji mi se jako sviđa i u stvari objedinjuje sve navedeno. Ovaj koncept brige je nedavno lansirao *Care collective* u svom *Manifestu brige* u kojem zagovaraju da pitanje brige nije samo pitanje fizičke brige o nekome već o jednom širem konceptu koji počiva na kapacitetima društva da se brine i njeguje o svima i svemu, i počiva na ideji međusobne ovisnosti.

Tu ču završiti kako bi ispoštovala vrijeme koje mi je dato, ali se nadam da se možemo vratiti nekim od ovih koncepata tokom razgovora.

Lejla Gačanica

Ostanite kod kuće ili kako smo kreirali novu radničku stvarnost u vrijeme pandemije virusa COVID-19

Moje izlaganje će se baviti pitanjem šta je zapravo „Ostanite kod kuće” kao apel vlada svih naših država značilo za radnike i radnice, i na koji način se uopšte tržište rada transformisalo ili se nije transformisalo. Ono na što ću ja pokušati da se fokusiram u svom izlaganju je tržište rada kao takvo i to kroz tri vremenska slijeda: prije, tokom i poslije pandemije Covid-19.

Tržište rada pre pandemije

Prvi vremenski slijed o kojem ću govoriti je prije pandemije i tiče se onoga što smo imali na tržištu rada a to je kršenje radničkih prava, nedostatak zaposlenosti i stagnacija privrede. Prema izvještaju Svjetske banke prema trendovima za 2019. godinu (*Western Balkans Labor Market Trends 2019*), tržište rada prije pandemije je izgledalo na sljedeći način: zabilježen je rast zaposlenosti u regionu, i to najviše u Albaniji za 3,3%. Međutim, i pored ovog rasta zaposlenosti i dalje su neke kategorije ostale podzastupljene, poput žena. I to je karakterisalo sva tržišta na Zapadnom Balkanu. Svaki rast zaposlenosti svakako moramo posmatrati u okviru ovih nedostataka. Također, prema izvještaju, nezaposlenost je dostigla istorijske minimume u većini zemalja, ali ona i dalje ostaje veliki problem, jer je stopa nezaposlenosti 2-3 puta veća u odnosu na zemlje Evropske unije. Posljednja tendencija je smanjenje dugoročne nezaposlenosti. Međutim, neformalno zapošljavanje je bilo najzastupljenije, a ono je obuhvatilo uglavnom kategorije mlađih ljudi, žene starije životne dobi i slabije obrazovane radnike. Ovo, svakako, moramo posmatrati i kroz interseksionalnost, odnosno na koji način je ona bila zastupljena kroz samu nezaposlenost kao samo jedan segment tržišta rada. S druge strane, kada govorimo o mlađim ljudima, podaci govore da je u vrijeme podnošenja ovog izvještaja bilo gotovo 70% nezaposlenih u BiH, dok je taj postotak za Crnu Goru iznosio oko 43%. Dakle, ovo smanjenje dugoročne nezaposlenosti treba tumačiti kroz sve one aspekte koje zapravo obilježavaju samo tržište rada. Ništa manje bitno, u izvještaju se navodi da je oporezivanje dohotka na Zapadnom Balkanu relativno visoko, što se posebno odražava na radnike sa niskim primanjima, i one radnike

Lejla Gačanica je doktorantica pravnih nauka, trenutno radi kao pravna savetnica i nezavisna istraživačica, te sarađuje sa organizacijama civilnog društva u Bosni i Hercegovini i regionu duže od deset godina. Oblasti njenog interesovanja su suočavanje sa prošlošću, ustavno pravo i ljudska prava sa naglaskom na rodnu ravnopravnost. Autorka je objavljenih članaka, analitičkih, naučnih i istraživačkih radova u ovim oblastima, uključujući prvo dubinsko istraživanje o rodno zasnovanoj diskriminaciji na radu u Bosni i Hercegovini.

koji nekoga izdržavaju. Radnici sa niskim primanjima su u posebno nepovoljnom položaju na formalnom tržištu rada u smislu njihove neto zarade i relativno visokih troškova zapošljavanja u poređenju sa radnicima sa srednjim ili visokim primanjima.

Dakle, kada govorimo o stanju na tržištu rada prije pandemije, mislim da je bitno da shvatimo da stvari ni tada nisu bile sjajne, i ono o čemu treba da razmišljamo jeste na koji način su one izoštrene, naglašene ili možda ublažene tokom pandemije.

Na primer, problem koji smo imali i koji, nažalost, još uvijek imamo na tržištu rada na Zapadnom Balkanu svakako jeste rodno zasnovana diskriminacija. Regionalna istraživanja za Zapadni Balkan pokazuju da je rodno zasnovana diskriminacija zastupljena u skoro svim segmentima koji se tiču rada i radnih odnosa, posebno prilikom zapošljavanja, unapređenja, porodiljskog odsustva, pa čak i seksualnog uznemiravanja na poslu. Znamo da slučajevi mobinga nisu rodno uslovljeni, ali i oni se češće dešavaju ženama nego muškarcima u državama Zapadnog Balkana. Ono što je posebni nedostatak, a što je iskristalisalo i ovo istraživanje (*Gender-based Discrimination and Labour in the Western Balkans*) jeste da nemamo statistike i podatke razvrstane po spolu za mnoge kategorije, pa samim tim ne možemo ni da pratimo mnoge tendencije koje se dešavaju posebno ako govorimo o rodno zasnovanoj diskriminaciji. S druge strane, postoje minimalne informacije o rodno zasnovanoj diskriminaciji koja utiče na radna prava određenih grupa žena, kao što su žene sa različitim sposobnostima, manjinske etničke grupe, LGBTIQ osobe. Poseban problem u pogledu na rodno zasnovanu diskriminaciju jeste to da se ona ne prepozna, postoji nizak nivo svijesti kod institucija, poslodavaca, ali i kod radnika i radnica. Sve ovo u kombinaciji sa strahom, nepoverenjem u institucije, egzistencijalnom uslovljenošću na tržištu rada, teškom ekonomskom situacijom, manjkom posla i dugotrajnom nezaposlenošću, dovodi do toga da rodno zasnovana diskriminacija ostaje najčešće nevidljiva, neprijavljeni i neprocesuirana.

Istraživanje za BiH (*Rodno zasnovana diskriminacija na radu u Bosni i Hercegovini*), primjera radi, nadalje pokazuje da su radnicama i radnicima BiH prilikom intervjua za posao postavljana pitanja koju su Zakonom o radu u BiH izričito zabranjena, a tiču se bračnog statusa, pitanja o djeci, planiranja porodice i pitanja o trudnoći. Ono što je svakako zabrinjavajuće bilo prije pandemije jeste da su radnici/e u suviše velikom broju bili prisiljeni da pristanu na vrlo nepovoljne, pa i suprotne garantovanim radnim pravima, uslove rada i zapošljavanja – uključujući i rodno zasnovanu diskriminaciju, jer je tržište rada bilo doslovce organizirano po principu: „uzmi ili ostavi”.

Ono što također treba napomenuti tiče se reprodukcije i feminizacije rada, a radi razumijevanja onoga što su reprodukcija i feminizacija rada donijele ženama u našim zemljama. Feminizacija rada jeste značila važan emancipacijski trenutak. Međutim, i u tom trenutku, priliv žena je bio u sektoru nisko plaćenih poslova. Ono

što se tada ustalilo i održalo jeste podjela na žensku i mušku stranu privrede, na ženske i muške poslove i, shodno tome, i plate, napredovanja. Također, žene su se stavljale pred reproduktivne odluke češće (ili gotovo isključivo) nego muškarci. Posljedica feminizacije rada je i feminizacija siromaštva, čime se još uvijek, na nivou društvene i državne odgovornosti, ne bavimo. Ova simplificirana nota o feminizaciji rada je važna, jer nas uvodi u ono što se upravo istaknulo u pandemiji – reproduktivni rad, onaj rad koji je najčešće vezan za kuću, brigu i koji najčešće ostaje neplaćen.

Tržište rada u pandemiji

Nakon pitanja o tome kako je tržište rada izgledalo prije pandemije, postavljamo sada pitanje kakvo je tržište rada u pandemiji. Ono što jeste ovdje važno naglasiti su opet faze po kojima možemo da pratimo kako se pandemija odražavala na samo tržište rada.

Indirektni ekonomski utjecaji uzrokovani pandemijom COVID-19 na tržište rada osjetili su se početkom januara 2020. godine kada je tržište u Kini počelo osjećati snažan ekonomski udarac zbog pandemije. U februaru 2020. godine počele su se osjećati veće ekonomске posljedice zbog situacije s pojavom COVID-19 oboljenja u državama Evrope. Međutim, direktnе ekonomске posljedice su se počele osjećati s pojavom prvog slučaja zaraze i oboljenja, što je dovelo do zaziranja ljudi, pada potrošnje, pada turističkih usluga, pada prihoda u mnogim segmentima, a što se sve neminovno odrazilo na tržište rada, status zaposlenih i povećanje nezaposlenosti. Međutim, glavni udar (ako ga tako možemo nazvati) je predstavljaо uvođenje vanrednog stanja – stanja prirodne nesreće u zemljama Zapadnog Balkana. Ja bih se zadržala na dva segmenta reflektovanja pandemije na tržište rada: prvo, stopa nezaposlenosti je naglo porasla i mjere zaštite su onemogućavale ili dozvoljavale rad pojedinih grana privrede, što se ogleda u gubitku određenih poslova (rad u trgovinama) i uvećanja pojedinih poslova (rad u kol centrima). Ne smijemo iz vida izgubiti globalni karakter pandemije. Ljudi koji su bili zaposleni u inostranstvu počeli su da gube poslove, socijalno osiguranje, naknade u slučaju nezaposlenosti, život u inostranstvu, što je uticalo na njihov povratak u zemlje porijekla, a time i na stopu nezaposlenosti u našim zemljama s jedne strane, sa druge na osiromašenje i na samu privredu. Drugi važan segment osim nezaposlenosti jeste na koji način je pandemija utjecala na radnice i radnike koji su uspjeli da zadrže svoje poslove.

Po pitanju nezaposlenosti samo će kratko da iskoristim statistiku za BiH, na osnovu koje se vidi da je broj nezaposlenih naglo skočio od marta do aprila 2020., i nastavio blago da raste i u maju. Od početka pandemije u Federaciji BiH je 5. maja 2020. zabilježen najmanji broj zaposlenih i iznosio je 507.607, što je najniža zaposlenost u posljednje tri godine. Možete samo zamisliti kako se ovakav skok reflektovao ne samo na one koji su izgubili posao, već na čitave porodice, i uopšte na

cijeli sistem funkcioniranja kako privrede, potrošnje, tako i osiromašenja samih građana BiH. Broj nezaposlenih se svakodnevno mijenjao zbog donošenja različitih mjera koje su onemogućavale ili dozvoljavale rad pojedinih grana privrede. Pandemija je nesrazmjerne snažno i teško pogodila žene, koje su u velikom broju zaposlene u stradalim sektorima poput ugostiteljstva, maloprodaje.

Sa druge strane, kako je izgledao rad u pandemiji, odnosno na koji način su bila organizirana radna prava tokom pandemije? Za one sretnike i sretnice koji su uspjeli da zadrže svoja radna mjesta, prva stvar koja se desila je reorganizacija radnog vremena. Neka radna vremena su produžena, prelazeći maksimume predviđene bilo kojim normama ili standardima, kako se navodilo – „zarad dobrobiti cijelog društva“, i to u zdravstvu, obrazovanju i trgovini. Sa druge strane, skraćeno radno vrijeme se odrazilo na platu koja se smanjila. Druga važna stvar je ukidanje javnog prijevoza, i to je pitanje koje se rijetko postavlja, odnosno kako stići do posla, ko će da snosi i refundira troškove dolaska na posao, posebno onih koje smo u tom vremenu nazivali herojima i heroinama koji su održavali naše živote, uopće funkcioniranje bilo čega što zahtjeva održavanje minimum egzistencijalnih potreba. Mislim da pitanje javnog prijevoza nije adresirano na pravi način do sada, taj period koji je trebalo da se premosti, posebno ako uzmete činjenicu da su radnici i radnice morali da dolaze na posao neretko u slabo plaćenim sektorima, sa gotovo minimalnim platama. Pitanje načina njihovog dolaska poslodavci obično nisu preuzimali na sebe niti ga rješavali. Dalja bitna stvar vezano za dolazak na posao je pitanje zaštite. Vlasti jesu propisali mjere zaštite, ali u jeku pandemije je, barem u BiH, bila ogromna nestaćica dezinfekcionalih sredstava. Budući da je zaštita zavisila od volje i mogućnosti poslodavaca, neki radnici i radnice su morali da rade bez nje (bez dovoljno maski, rukavica, dezinfekcionalih sredstava). Povećani zdrastveni rizik se skoro više i ne spominje, jer se nekako podrazumijeva da kada idete na posao u situaciji pandemije da preuzimate rizik za vlastito zdravlje. Mjesto rada je u velikom broju slučaja premešteno u domove zajedno sa svim postojećim i dodatnim reproduktivnim radom za žene radnice. Ovo je pitanje preko kojeg se prelazi, a ako se i razgovara o njemu to se radi vrlo površno.

Čak i ako zanemarimo prethodne tri stavke (reorganizirano radno vrijeme, transport i mjesto rada), posebno je važno istaći da su radnici i radnice koji su zadržali posao u pandemiji bili izloženi zloupotrebi prava iz radnog odnosa. Tu se pojavila praksa tzv. „rezervacije radnog mjesta“ koja je značila da poslodavac pošalje radnike i radnice na zavode za zapošljavanje, tjerajući ih istovremeno da rade, nazivajući naknadu koju oni primaju sa biroa za nezaposlenost platom koji je taj poslodavac nekada ranije u dobro vrijeme njima uplatio kao garanciju da kada ostanu bez posla mogu da rade. Kada su neki radnici pokušali da se suprotstave ovome, dobili su odgovor da za njih neće biti posla nakon pandemije, odnosno da će ih lako zamijeniti, jer će biti velika potražnja za poslom i da neće morati da se bave starim radnicima koji su pravili probleme kada nisu trebali. Ovi podaci su pribavljeni od organizacija civilnog društva koje pružaju besplatnu pravnu pomoć

radnicima i radnicama u BiH i nisu izolirani primjeri kršenja radnih prava. Također, zloupotreba godišnjih odmora i neplaćenih odmora se ogledala u vidu odluke poslodavaca da pošalje radnu snagu na ‘prisilni’ godišnji odmor. Neplaćena odsustva su također bila gotove stvari koje su radnicima/ama dostavljali poslodavci, budući da im nisu mogli isplaćivati plate, ali su im na taj način zadržavali radna mjesta. Nadalje, sporazumno raskidi radnih odnosa su postali uobičajeni u ovo vrijeme.

Postpandemijsko tržište rada

Da li možemo razmišljati o postpandemijskom tržištu rada? Šta će postpandemija podrazumijevati? Da li ćemo naći način da se nosimo sa pandemijom, pa nam neće predstavljati novost, ili ćemo se izboriti sa pandemijom pa ćemo se vratiti u neku normalnost koja nam je ranije bila poznata? Što god da se desi, mislim da će posljedice biti dugotrajne. Htjela bih nekoliko stvari vezano za to istaknuti.

Derogacija radničkih prava koja se desila u pandemiji sasvim sigurno će se nastaviti u dužem vremenskom periodu. U jeku pandemije smo imali pokušaj donošenja novog zakona o radu u FBiH koji je derogirao apsolutno sva radnička prava, počevši od radnog vremena koje je produženo do besvesti, do toga da se radnicima oduzima pravo na odluku o godišnjim odmorima, o neplaćenom odustvu, mogućnost davanja otkaza na neodređeno vrijeme što je potpuno suludi institut. Na svu sreću, ovaj zakon nije usvojen, ali sama intencija da se legalizira ono što se dešavalо za vrijeme pandemije je bila dovoljno strašna i mislim da takve pokušaje možemo očekivati i u budućnosti.

„Nova normalnost“ svakako će uključivati rodnu dimenziju restrukturiranja poslova i načina njihovog obavljanja, ali dugoročna nezaposlenost i siva ekonomija će obilježiti postpandemijsko tržište rada. Osiromašenje kao rezultat nezaposlenosti će se reflektirati i na uslove rada gdje ćemo se vratiti na ono što se činilo da polako prevazilazimo, a to je da je za radnika/cu svaki posao dobar posao i da će uslovi rada biti diktirani kapitalističkim zahtjevima samih poslodavaca. O zaduženosti i migracijama mislim da je sada suvišno govoriti. To su trendovi koji će sigurno ostati.

Nakon mjera zaštite koje se jesu negativno odrazile na radnike i radnice, dobili smo mjere oporavka, i mislim da ih možemo staviti u relaciju mjere oporavka vs. šta nam zapravo treba. Ono što bih ja rekla na osnovu iskustva u BiH je da su mjere oporavka došle isuviše kasno, da ih je bilo premalo i da nisu bile sveobuhvatne. Koristile su neadekvatan pristup i mogućnost za sve privredne subjekte. Posebno nisu tretirale (nikako ili adekvatno) pogodjenost malih subjekata ili onoga što se naziva samozapošljavanjem. Fokus je ovdje bio na privredi – na oporavku privrede, privrednih subjekata, a ne na radnicima i radnicama, ponovo gurajući tržište rada izvan privrede i ekonomije, izvan onoga što tržište rada jeste kao važan element

razvoja svake privrede i ekonomije. U našim državama smo se vratili u onu prepan-demijsku situaciju u kojoj su radnici samo sredstvo izvršenja ekonomije a ne i njen sastavni aktivni dio. Mjere oporavka (kako ih vide naše vlade) su radnike i radnice učinili nevidljivim, posebno one u neformalnom sektoru. Uopće nisu tretirani privremeno-povremeni poslovi, niti radnici i radnice u sivoj ekonomiji. Sav diskurs oko toga što ćemo sa mjerama oporavka se sveo na pitanje da li su krive mjere ili poslodavci, bez pitanja o tome kako da mjere učinimo boljim.

Na kraju, vrlo kratko bih se dotakla onoga što nam je zapravo potrebno kada govorimo o tržištu rada kroz mjere oporavka. Mislim da moramo uključiti programe za zadržavanje broja zaposlenih, kao i programe za nova zapošljavanja i samoza-pošljavanja. Privremene mjere oporavka moraju osiguravati ciljanu pomoć, a ne nasumičnu u vidu bačenih kredita, bačenih pomoći koje, eto, u BiH nisu iskorišćene ni blizu onome koliko su bile predviđene. Također se moramo fokusirati na osnaživanje malih privrednih subjekata koji su imali sreću da se nisu ugasili tokom pandemije. Mislim da je važno naglasiti, i to govorim iz iskustva Zakona o radu koji smo imali u BiH i brojnih mjeru oporavka i zaštite, da moramo imati transparentne i inkluzivne procedure za usvajanje zakonskih prijedloga, budžeta i mera njihove provedbe. Mislim da se sve ovo mora nužno provoditi imajući u vidu nedostatke tržišta rada prije pandemije koji su već bili uočeni ali nisu bili sistemski rješavani ni na kakav način. Nažalost, samom pandemijom dodatno su izoštrenе sve postojeće klasne i socio-ekonomske razlike. Kada govorimo o oporavku, onda zaista moramo da razmišljamo ne samo u okviru pandemije, već i o tome kako je tržište rada izgledalo prije nje i koje su prilike za postpandemijsku stvarnost.

Sonja Avlijaš
Žene, rad i briga

Ja bih počela svoje izlaganje sledećom rečenicom: *ako je uopšte prihvaćeno da je radnik neophodan za proizvodnju društvenog bogatstva, da li se onda ikada pitamo ko proizvodi radnika.*

I ovo stvarno jeste jedno od čuvenih pitanja uglavnom teoretičarki koje se bave društvenom reprodukcijom i ekonomijom brige. Kažem teoretičarki, zato što se muškarci mnogo manje bave ovom temom, čak i iz akademske perspektive, a društvena reprodukcija jeste upravo nevidljivi rad: fizičko-emotivno-intelektualni. To su sve resursi koji se ulažu i koji doprinose tome da neko ujutro dođe na posao i da bude produktivan ne samo taj dan, nego od rođenja pa do kraja svog radnog veka. Dakle, ljudi-radnici moraju da jedu, da se greju, da održavaju higijenu, da se obrazuju, bilo da je u pitanju kriza ili ne, svejedno je. Društvena reprodukcija se nikada ne zaustavlja, niti ekonomija brige. Svrha postavljanja ovakvog pitanja jeste da se podvuče da kapitalistička proizvodnja uopšte nije moguća bez društvene reprodukcije niti ekonomije brige. Iako su društvena reprodukcija i ekonomija brige često potcenjeni, ignorisani, često neformalni, u familijarnim uslovima, domaćinstvima i lokalnim zajednicama, zapravo sve to što je nevidljivo je prikriveni motor kapitalizma, bez kog on ne bi bio moguć.

Druga poenta koju takođe želim da istaknem je da je ekonomija brige duboko urodnjena. Ne postoji savremeno društvo u kom je ravnomerno raspoređena briga između muškaraca i žena. Skandinavske zemlje su možda najviše dostigle tu ravnopravnost između rodova, ali i tamo žene češće rade u javnom sektoru, češće im je teže da balansiraju porodične i profesionalne obaveze. Tako da ako gledamo iz neke realne perspektive to je više neki ideal ka kom težimo ali koji stvarno još uvek nije dostignut. Dakle, ponovo želim da podvučem *da je društvena reprodukcija prikriveni motor kapitalizma i suštinski da je ona dubinski urodnjena.*

Ona sada posebno dolazi do izražaja u vreme krize. Moje prethodne sagovornice su istakle važnost svih tih delatnosti u vremenu pandemije, svakodnevne, porodične,

Sonja Avlijaš je istraživačica na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu u okviru Marija Sklodovska Kiri istraživačkog programa Evropske unije, kao i istraživačica saradnica na Sciences Po u Parizu i Stanford Univerzitetu u Kaliforniji. Doktorirala je političku ekonomiju na Londonskoj školi ekonomije (LSE). Bavi se odnosima između tržišta rada, države blagostanja i ekonomskog restrukturiranja u doba post-socijalizma i ubrzane globalizacije, sa posebnim fokusom na rod. Za knjigu *Žene i rad: ka političkoj ekonomiji tranzicije* dobila je nagradu „Anđelka Milić“ za društvene nauke za 2018. godinu.

međugeneracijske, komunalne, ekonomije brige, jer nam se umanjila aktivnost tzv. proizvodne ekonomije. Država kao pružalač javnih servisa koji učestvuju u društvenoj reprodukciji i ekonomiji brige se povukla zajedno sa privatnim servisima za negu dece, starih; bolnice su prestale da budu pristupačne za hronične bolesnike, za ljude kojima treba nega, zbog čega je došlo do velike refamilirizacije brige, koja je, naravno, imala posebno negativan efekat na žene, jer one u mnogo većoj meri preuzimaju takve odgovornosti brige. Urađene su neke studije, ali komparativna analiza je možda najobuhvatnije sprovedena u okviru ankete Eurofanda (Eurofound) u svim zemljama Evropske unije koja pokazuje da su zaposlene žene bile mnogo više (i još uvek su) opterećene u kontekstu rada na daljinu, neplaćenih obaveza u domaćinstvu koje im otežavaju da se posvete poslu dok rade od kuće i da balansiraju sve te obaveze. To se posebno odnosi na žene sa decom mlađeg uzrasta. Domaćinstva sa mlađom decom su posebno finansijski pogodena ovom krizom što za sobom povlači dodatnu eksplotaciju ženskih resursa. U skladu sa tim, nalazi Eurofanda pokazuju da su žene manje optimistične kada je u pitanju budućnost, što ne treba da čudi.

Ovim izlaganjem opet hoću da podvučem da se od društvene reprodukcije ne može pobeći. Mi smo svi otelotvorena fizička materijalna bića i niko nije iznad telesno-emocijnih potreba. Iako se najuticajniji i najbogatiji ljudi možda bave prevazilaženjem smrti i stvaranjem veštačkog života, i dalje ostaje pitanje ko brine o njima, njihovim roditeljima i njihovim potomcima. Ekonomija brige je neizbežna. Koristila sam zanimljiv i zabavan mim (meme) na predavanjima koji pokazuju naslovnu stranu *Politike* datiranu na 25. mart 1980. na kom stoji da će 2020. godine postojati leteći automobili i da će ljudi letovati na Marsu. Realna naslovica *Politike* iz 25. mart 2020. godine glasi „U sredu stiže kvasac“. Obrni-okreni, mi se vraćamo na to od čega živimo, čime se hranimo. Hoću da podvučem i to da kada govorim o ekonomiji brige ja mislim i na sve one radnike i radnice iz šireg polja (nabavke, transporta hrane, prodaje), ali se ovde fokusiram na domaćinstva i žene. Takođe hoću da podvučem da ovo ne vidimo prvi put, pa čak i za naših života. Ovakvu intenzivnu, neformalnu eksplotaciju ženskih resursa smo videli tokom ratnih 90-ih, posle u tranziciji, i poenta priče je *da u svakoj krizi dolazi do dodatnih crpljenja ženskih resursa i ekonomije brige kako bi se kriza prevazišla*.

Dolazimo do treće teze da *kapitalizam stvara sopstvene krize*. Nas kriza nije zadesila kao meteorit – niotkuda. Ona je endemska karakteristika kapitalizma. Pri tom ovo nije radikalno levičarska teorija. Američki ekonomisti su još tokom 30-ih u vreme Velike depresije pisali da je kapitalizam organski napravljen tako da provodi svoje krize. On dovodi do totalnog disbalansa između raspodele resursa između različitih faktora i kada taj rizik dođe do određenog nivoa mora da uskače država, poreski obveznici i svi ostali da bi nadoknadiili rizike koje su preuzeli predstavnici kapitalizma. Kapitalizam ne kompenzuje sam sebe kada napravi krizu, već to uvek čini država, radnici i reprodukcija koja se obavlja u domaćinstvima. Tokom 2008. imali smo parolu „too big to fall“. Velike banke su se prezadužile,

ušle u ogromne rizike dajući kredite koje nije bilo moguće otplatiti, pri čemu se taj preveliki trošak rizika prevalio na domaćinstva. Mnogi tvrde da je i ova pandemija direktna posledica kapitalizma koji je počeo da zalaže preduboko u ekosisteme koji do sada nisu bili načeti zarad eksplotacije prirode što je dovelo do oslobođenja virusa koji do sada nisu bili poznati čoveku. U svakoj sistemskoj krizi se može učiti u trag njenog porekla – sistem koji je doveo do nje. Kapitalizam nikada ne preuzima na sebe saniranje posledica svoje krize, to opterećenje uvek ide na ledju onih drugih faktora koji u vremenu napretka nemaju ništa od toga istog, dok se u vremenu krize mnogo više eksplatišu njihovi resursi.

Ako se vratimo na pitanje društvene reprodukcije i pitanju ženskog rada kao takvog, jedna od mojih teza je da su proizvodnja i briga međusobno uslovljeni, i da formalna ekonomija i ekonomija brige funkcionišu po zakonu spojenih sudova – ne mogu se posmatrati odvojeno jer jedna utiče na drugu. Pozicija žena na tržištu rada je uvek usko vezana za način na koji se privreda restrukturira. Kao što je i Lejla pomenula, muškarci i žene nikada nisu podjednako zastupljeni u svim sektorima usled različitih obrazovnih profila, društvenih normi, uslova rada. Žene češće rade u javnom sektoru. Kada se on smanji, žene više gube posao itd. Dakle, gde ima posla za žene, one logično i rade. Moja istraživanja pokazuju da u tim kontekstima dolazi do socijalnih ulaganja i većih državnih usluga koje podržavaju žene koje su već na tržištu rada. Od Istočne Evrope, Estonija je dobar primer u smislu javno-sektorske podrške ženama da se uključe na tržištu rada. A tamo (na žalost to važi za većinu zemalja našeg regionala) gde je srezan javni sektor, gde su nerazvijene uslužne delatnosti, žene ne mogu da se pozicioniraju na tržištu rada.

Tu dolazimo do dva mehanizma. Jedan je da žene ostaju u kućama jer za njih nema posla u formiranoj ekonomiji. U tom kontekstu niže ženske zaposlenosti, vidimo da dolazi do retraditionalizacije rodnih odnosa, što čak podstiču i državne politike (politike podsticanja nacionalizma, rada, uloge žene kao stuba porodice). Moja tvrdnja je da retraditionalizacije idu uvek iz ekonomskog ka kulturno-ruološkom, a ne obrnuto. Skidanje Povlačenje žena sa tržišta rada u postocijaličkom kontekstu je dovelo do retraditionalizacije rodnih uloga, to se dogodilo kod nas, ali i u Poljskoj, gde se bore protiv ukidanja abortusa, i u Mađarskoj. Drugi mehanizam je važan za postpandemijsku budućnost, jer kada emigracija bude moguća slobodnija, zbog niskih primanja i loših uslova na tržištu rada u ovim perfirenim zemljama poput naše, doći će do sve većeg uključivanja žena u tzv. globalne lance brige, gde žene odlaze u bogatije zemlje da pružaju usluge nege i staranja, pa šalju dozname kući, dok njihove porodice ostaju uskraćene za tu istu negu i brigu. Na taj način se reproducuju globalni lanci brige koji postoje na osnovu razlike između centra i periferije. Oba ova mehanizma se sreću u zemljama koja su prošla kroz tranziciju, gde se sva rešenja traže na tržištu, dok su zapravo ona dovela do ovih suboptimalnih ishoda na tržištu rada jer država nije bila tu da upravlja restrukturiranjem privrede koja bi bila rodno izbalansirana i održiva.

Pandemijska kriza je poremetila ustaljenu dinamiku modernog globalizovanog kapitalizma nejednakosti između centra i periferije: došlo je do povratka migranata koji su radili u inostranstvu, došlo je do udara globalnih lanaca proizvodnje i snadbevanja i sve se više priča o lokalnoj i održivoj proizvodnji. Pitanje je kako će sve ovo uticati na tržište rada u našim zemljama gde smo mi samo jedna karika u globalnom lancu proizvodnje. Pandemija je više pogodila žene na tržištu rada, kako zbog smanjenog broja radnih sati, većeg gubitka posla, budući da su žene češće izložene privremenim poslovima kao i ugovorima o radu na nepuno radno vreme.

Postavlja se pitanje koji scenario daljeg razvoja možemo da očekujemo. Ja sam mišljenja da postoje dva. Prvi podrazumeva povećanje eksploatacije i začaranog kruga neodrživosti. Migranstka radna snaga bi postala još traženja u zapadnim bogatijim zemljama. Sa jedne strane, ako se država sve više povuče iz ekonomije staranja, postavlja se pitanje ko će da brine o deci, o starijima, naročuto u kontekstu sve starijih društava. Sa druge strane, ugroženost na tržištu rada će dovesti do toga da će sve više ljudi željeti da ode da radi u ekonomiji staranja koja će u narednom periodu postati sve značajnija. Veliki broj značajnih ekonomista smatra da je ekonomija staranja budućnost ekonomije. Postavlja se pitanje, ako dođe do ekonomske krize, gubitka poslova u drugim sektorima, šta se dešava na našim prostorima, kako ćemo da se brinemo o sebi i drugima.

Drugi scenario nazivam novim društvenim ugovorom koji podrazumeva humaniji model nove ekonomije staranja. Moje pitanje je kako bi on mogao da bude inkorporiran u lokalne modele održivog razvoja. Kako se lokalni razvoj može nastaviti, a da ekonomiju brige uvrsti u svoj dizajn? Ali to ne treba da podrazumeva idealizovanu sliku majke koja sve radi za nas, dakle ne treba da za sobom povlači retradicionalizaciju. Da li imamo dovoljno kreativnosti da osmislimo socijalne inovacije, razvoj lokalni i zajednice koji ne bi bio samo održiv, već koji bi u sebi morao da sadrži i ekonomiju staranja, jer bez nje nema proizvodnje, nema ničega. Mislim da je važno da uvežemo ta dva aspekta rada, tržišta rada i neformalnog tržišta rada, rada na tržištu za platu i rada žena u domaćinstvu. Kada bi ova dva rada mogla da se objedine u našim budućim razmišljanjima o lokalnom razvoju, mislim da bismo možda mogli da napravimo neke socijalne inovacije, ili makar da napravimo neki progresivni korak u pozitivnom pravcu. To je neki moj optimističani scenario u odnosu na trend nastavka globalne eksploatacije. Mislim da su se usled pandemije neke kočnice povukle te se možda stvorio neki dodatni prostor i vreme da se o tim stvarima bolje promisli.

Goran Jeras

Zašto (ne)treba brinuti o novcu: Kako etično bankarstvo može biti dio rješenja za vrijeme krize

Zahvalio bih se sugovornicama koje su izlagale prije mene. Iako su njihova izlaganja drugačija od smjera mog izlaganja, mislim da ona jako dobro pokazuju cijeli niz slijeposti koji je ugrađen u dominantnom sadašnjem finansijsko-ekonomskom narativu. To je niz važnih elemenata poput uloge patrijarhata i raspodele rada u društvu. Njegovi ekonomski uzroci i posljedice su naizgled nepoznati i nisu uključeni u promišljanje dominantnog ekonomskog razvoja, do trenutka kada dođe do nekakve krize koja pokušava optimizirati taj kapitalistički model, kroz uključivanje žena u tržiste rada, stvaranje novih potrošača, dizanje ekonomskog standarda koji ne elemirira uzroke eksploracije i ostaje slijep prema ekonomskoj genezi patrijarhata. I to nije izoliran slučaj.

Sistemsko obilježje kapitalizma i neoliberalnog finansijskog sustava je da nemaju odgovor na niz vrlo važnih i ključnih pitanja. Cijeli model se zasniva na nizu postavki koje su zapravo upitne točnosti i kada se počnu analizirati ukazuju na problem same dugoročne održivosti tog modela. To je problem koji nije nov, to je nešto što postoji od nastanka kapitalizma, čak su toga i mnogi kapitalisti bili svjesni, poput Henrya Forda koji je rekao da kada bi Amerikanci razumjeli kako zapravo bankarski i monetarni sustavi funkcioniraju da bi revolucija bila sutradan ujutro. Dakle da je to nešto totalno neshvatljivo, sumanuto i nelogično, i ne može se ni na koji način opravdati funkcioniranje u tom sustavu.

Mislim da je uzrok tome to što se ekonomija (neoklasična) pokušava pozicionirati kao egzaktna znanost koja donosi neka pravila koja su potpuno nepromjenljiva i fiksirana poput zakona fizike. Na primjer, ne može se pregovarati o tome da će štampanje novca uzrokovati inflaciju, kao i o tome da će nas gravitacija svakog jutra vući prema Zemlji. Nevjerojatno je to koliko smo mi u svakodnevnom životu nesvjesni te dogme koja nam se nametnula. Mislim da je Srđan Đurović lijepo rekao da se svi mi bojimo ekonomije kao neke nemani koja će nas ako uradimo nešto krivo (na razini pojedinca ili vlada) lupiti po nosu, a ne kao discipline koju smo mi kao društvo kreirali i koja je samo jedna od mogućih opcija raspodjele dobara i

Goran Jeras se bavi održivim razvojnim finansijskim modelima, etičkim bankarstvom, društvenom i solidarnom ekonomijom, ekonomskom demokratijom i filozofijom otvorenog koda (open-source). Inicijator je i idejni tvorac prve hrvatske etične banke (ebanka) i upravnik Zadruge za etično financiranje. Uključen je u rad mnogih organizacija koje rade na razvoju finansijskih tehnologija, modela lokalno usmerenog održivog razvoja, komplementarnih valuta i obnovljivih izvora energije.

međusobnog funkcioniranja u njihovoj razmjeni. Iako dominatna, moguće je zamisliti drugačiju ekonomiju kojom bi redefinirali naše odnose. To je narativ koji se perpetuirao globalno kroz obrazovne sustave. Ja sam radio istraživanje u kom stoji da se u Evropi na prstima dvije ruke mogu navesti sveučilišta na kojima se može studirati bilo koja druga ekonomija osim neoliberalne. Često se uopšte ne priča o marksizmu, drugim alternativnim ekonomijama koje su u sustavu postojale i koje u mikrolokacijama i dan-danas postoje. Kroz to se obrazuju cijele generacije stručnjaka koje dolaze na pozicije uprava nekih banaka, društava, pomoćnika, ministara ili bilo koje druge funkcije, i onda perpetuiraju taj obrazac kao jedini mogući iz kojeg se jednostavno ne može izaći bez obzira na to što se pokazuje da on ima jasne deficitne koji se cijelo vrijeme perpetuiraju i vode do destrukcije socijalne kohezije, bioraznolikosti i okoliša.

Ovo dovodi do nerazumevanja na svim nivoima. Zdravo za gotovo uzimamo za mjerilo našeg ekonomskog uspjeha rast ili pad BDP-a, a da se pritom niko ne zapita šta je to BDP, da li je to ikakva mjera koju bi trebalo na bilo koji način uvažavati, da li postoji ikakva druga mjera koja bi bila puno efikasnija. Kada govorimo o ekonomiji brige, zadovoljavanje naših osnovnih ljudskih potreba za brigom, postavlja se pitanje da li tu postoji neka mjera koja bi bila više poželjna nego što je BDP. Tu se postavlja dogma o ekonomskom rastu, da bi se izašlo iz krize treba se uspostaviti rast, rast, rast. Pogotovo iz konteksta ekologije, iscrplivanja prirodnih resursa, narušavanja ekosistema svakome je jasno da je neograničeni rast nešto vrlo teško može biti ostvareno na planeti sa ograničenim resursima, kao što je to Zemlja. To je pitanje na koje ekonomija jednostavno nema odgovor. Ona odgovara da je ekonomski rast moguć, samo što smo ga mi dovoljno apstrahirali da on danas više nema nikakve veze sa eksploatacijom prirodnih resursa, iako se vidi kada se stvari malo dublje analiziraju, da on počiva na resursima koji se moraju trošiti da bi se taj rast održavao. Banke su institucije o čijim uslugama, na osnovu anketa u svim djelovima svijeta, od Occupy Wall Street pokreta koji to rade u Americi do bankarskih sustava zemalja u regiji, 90% ljudi kaže da nije zadovoljno i da imaju negativan stav o bankama kao institucijama. Međutim, svi svaki dan idemo i koristimo usluge tih istih banaka, naše plaće sjedaju na te račune, uzimamo to kao zdravo za gotovo, nešto nepromjenjivo. Tu je i apstrakcija samog novca koji svakodnevno koristimo, a kada bismo pitali ljude što je novac, kako je nastao, što on zapravo mjeri i ko ga izdaje, vidjeli bismo da je znanje o tome izuzetno malo kod onih najobrazovanijih, pa čak i reklo bi se kod eksperata koji su doktorirali ekonomiju.

To je sve zakamuflirano nekakvom stručnom terminologijom. Svakodnevno na naše živote utiče to što plaćamo neke rate, kamate, plaćamo anuitete, a ko zna koja je razlika između jednog i drugog. Pitanje je koliko ljudi zna izračunati kamatu, što je to kamata od 7%, da li oni stvarno razumeju da ako su uzeli kredit od 7% na 11 godina, da će na kraju platiti duplo više novca nego što su u tom trenu dobili? Tu su i naknade, provizije i troškovi na koje odmahnemo – „Jao, moramo ih platiti”, ali ne razmišljamo zašto ih plaćamo. Da li postoji realna osnova da plaćamo naknadu za

račun u banci, da li taj račun neko vodi svaku večer na šetnju, da li ga hrani, ili je to samo, kako bi se reklo “porez na budale” koji se može naplatiti jer se koristi naše neznanje. Zatim tekući, štedni, žiro, escrow računi, koji čemu služi, koji tečaj deviza se koristi, efektiva, prodajni, kupovni, to su sve neke stvari koje imaju ogroman utjecaj na naše živote, a u koje se ljudi zapravo ne razumeju. S druge strane, imamo i terminologiju kada se pokušava pričati o nekim inovacijama, kada se poželi iskoriti iz toga, onda se počne pričati na način da nije dovoljan rast, da mora biti održiv. Prije nekoliko godina su me zvali da pričam na konferenciji o moralnom kapitalizmu, što sam odbio jer nisam znao šta bih rekao na tu temu, jer samo po sebi dolazi do kontradikcije u tome. Vidio sam da postoji knjiga o etičkom konzumerizmu. Da li time što kupujemo fair trade smo stvarno napravili neku sistemsku promenu ili nismo? Postoji cijeli niz takvih pojmoveva kojima nam se pokušava prikazati kao nekakva inovacija, a sami po sebi su besmisleni. Jedan od njih je na primer – zdrava hrana. Taj trend da mi moramo jesti zapravo postavlja pitanje: „Pa šta mi inače jedemo?” Pa zar hrana po nekoj svojoj srži ne bi trebala biti zdrava, nešto što svaki dan unosimo, nego zapravo tu zdravu hranu moramo vidjeti kao nekakav poseban, egzotičan podskup od ukupne hrane koje jedemo? I ovo što je najnovije u kontekstu pandemije, živimo u svijetu za koji bi svako od nas rekao da je u svakom segmentu abnormalan, potpuno sumanut, vide se napukline društvenog raspada. Termin koji smo za to smisili je „novo normalno”. Eto mi smo sada u nekom normalnom koje je nešto drugačije, i dalje ćemo se praviti da je to normalno a zapravo vidimo da je potpuno abnormalno i da je nešto u čemu je pitanje na koji način bi trebalo nastaviti sudjelovati.

Ja ču vrlo kratko pokušati objasniti osnovni pojam novca na način da pokušam pokazati koliko je to nerazumevanje. Novac je zapravo dug. Novac kao mjera je nastao kao rezultat sezonalnosti robne razmjene. U vrijeme prije novca je postojala robna razmjena gdje se često događalo da proizvodi koji se razmenjuju nisu istovremeno dostupni zbog sezonalnosti proizvodnje. U nekom trenu postoji nešto, i višak je u trenu kada se proizvodi i što želite mjenjati za nešto što nije trenutno dostupno nego će to postati kasnije, i na neki način morate zapamtiti da postoji dug, odnosno pravo za ekvivalentnu razmjenu tih proizvoda. Naravno, kako ima puno ljudi i puno različitih proizvoda, tako postoji čitav niz takvih međusobnih relacija dogovora šta ko mjenja za drugu stvar. Naravno, u nekom momentu se pojavila potreba da se te tako kompleksne relacije razvojem društva, pisma i kulture zabilježe. Da se zabilježi ko kome koliko duguje u toj razmjeni. Te bilješke o dugovima su se počele pothranjivati na centralna mesta koja su najčešće bila vezana za neke svjetovne ili religijske autoritete koji su se vremenom pretvorili u banke koje su imale pregled nad svim međusobnim potraživanjima i mogle su raditi tzv. prebijanja dugova. One su izdavale dokumenta kojima se unaprijed plaćalo kao zamena za ono čega u momentu nema a biće proizvedeno u budućnosti. To je dakle izvor banaka i kreditiranja i nešto što dan-danas funkcioniра na toj skali. O tome svedoče i sve svjetske valute i njihove novčanice. Recimo, na novčanici od britanskih pet funti stoji da banka (kao mjesto koje čuva podatke o našim međusobnim dugovanjima) obećava da će

donositelju ove novčanice isplatiti pet funti. Ljudi misle da je novčanica od pet funti pet funti, ali novčanica nije pet funti, ona nije vrijednost, ona je samo reprezentacija toga da banka garantira da postoji neka vrijednost koja se u stara vremena merila u zlatu, bakru, srebru i sl. i da se taj papir može zamjeniti za određenu vrijednost. Slično piše i na dolaru da je ova novčanica leglano sredstvo plaćanja svih roba i usluga, dok na većim novčanicama stoji da će federalne rezerve donosiocu isplatiti odgovarajuću vrijednost. Ovo danas jednako funkcioniра, samo je tehnologija malo uznapredovala.

Veliki problem je to što su pravo kreiranja novca do bilo privatne institucije koje su sve manje podložne bilo kakvoj demokratskoj kontroli. Konkretno, ako gledamo situaciju u Velikoj Britaniji, na osnovu istraživanja od pre deset godina u kom se pitalo građane ko kreira novac, 40% je odgovorilo da to radi parlament, 40% je reklo da to radi Centralna banka, njih 10% da to radi kraljica, a samo njih 5% je reklo da to rade banke koje su privatne institucije. Na pitanje da li kreiranje novca treba biti povereno privatnicima koji nisu pod demokratskom kontrolom 95% je odgovorilo ne, iako je to upravo ono što se danas događa. Banke primaju naše depozite, i na osnovu njih kreiraju nepostojeći, tzv. kreditni novac, koji se onda u bankovnom elektroničnom sustavu koristi dalje kao novac koji postoji, a zapravo je to samo stvoreni dodatni dug o kom se ni na koji način nije demokratski odlučilo da li će se stvoriti ili neće.

Zbog toga su banke ključne institucije koje upravljaju ekonomskim razvojem svih država. One su te u kojima mi građani, poduzetnici i države držimo novce. One sa svojom kreditnom politikom kao privatne institucije određuju da li će te naše novce ulagati, recimo, u obnovljive izvore energije ili GMO hranu. Mi apsolutno nemamo nikakav utjecaj na njihove odluke gde će ti novci završiti. Na primeru Hrvatske vidimo da je bankarski sektor 93% u stranom vlasništvu, da one upravljaju sa oko 250 milijardi kuna depozita građana u Hrvatskoj, od čega su 65% kredita koji su izdati na podlozi tih para potrošački namenski krediti građana, što znači da mi kao nacija svojim novcem sebe zadužujemo. Dakle, to nisu novci koji su otisli u otvaranje novih radnih mesta, inovacije, društveni razvoj, kulturne ili zdrastvene potrebe, nego smo mi na temelju svog novca sami sebe zaduživali i istovremeno imali 300 hiljada blokiranih koji nisu u mogućnosti otplaćivati svoje dugove i praktično su građani drugog reda isključeni iz društva.

To je nešto što je dodatni problem periferije. Mi nemamo mogućnost upravljanja vlastitim sredstvima za razvoj. S druge strane, to je i globalni problem zbog toga što dovodi do centralizacije moći finansijskog sektora. Postoji dogma da vlade nisu te koje mogu stvarati primarnu emisiju novca, nego vlada se mora zadužiti od strane banaka za neku društvenu funkciju, što kroz rejting agencija koje određuju koja država je "sigurnija" a koja manje sigurna, te postavlja uvjete financiranja (veće ili manje kamate), što služi za perpetuiranje neokolonijalnih odnosa gdje oni sa nižim kreditnim rejtingom nikada neće moći imati iste uvjete dobavljanja kapitala

da bi bili konkurentni na globalnom tržištu s onima koji imaju bolji kreditni rejting. U bankarskom sektoru je samo 1,5% od ukupnih sredstava uloženo u ono što se smatra ekološki održivim i ima pozitivan društveni učinak. Ovo samo po sebi dovodi do nejednakosti, koncentracija ide prema onima koji imaju bolje uvjete financiranja. Također dovodi do depopulacije, ljudi emigiraju iz država periferije u države centra zbog boljih ekonomskih uvjeta života; manjka prilika i resursa za lokalni razvoj, nižeg standarda države periferije, iscrpljivanja resursa periferije jer je ona mnogo veća od centra; i konačno ako se ovako nastavi – do opšteg ekološkog i društvenog kolapsa.

Dolazimo do alternativa ovakvom sistemu. Jučer smo čuli kako puno o politikama i političkim angažmanima koji pokušavaju unijeti novi politički narativ u to. Mislim da je isto Srđan Đurović dobro primjetio da sama promena politike nije ta koja je, nažalost, u današnjem finansijaliziranom svijetu glavni alat uspostavljava moći. Zelena politika isto tako može perpetuirati nejednakosti jer će vlasnici svih tih tehnologija biti i dalje isti kapitalisti koji danas upravljaju ovim nečistim tehnologijama. Zelene politike mogu dovesti i do ekofašizma što je jedan od realnih scenarija daljeg perpetuiranja moći koje su tu. I zato mislim da uz političke ideje koje su itekako važne, komplementarno moraju postojati, pa makar i na manjoj skali, alternativni ekonomski modeli koji će se pokušati odmaknuti od ovih definicija novca kapitala i upravljanja njime kakvo imamo danas. To su: osnivanje vlastitih banaka od lokalnih zajednica, do uvođenja vlastitih komplementarnih valuta koje će na drugaćiji način vrednovati vrijednost u tom društvu; kroz osnivanje zadruga/kooperativa koje će društvenu vrijednost staviti prije finansijske vrijednosti, i pokazati da se na drugaćiji način može funkcionirati, koje će kroz uspjeh tih modela koji moraju biti zasnovani na dugoročnom i višedimenzionalnom planiranju zapravo dovesti do stvaranja alternativa sistemu koji će, ako se ne promjeni, kolabrirati, ja bih rekao sa matematičkom sigurnošću.

ETIKA BRIGE

Naša razmišljanja o etici brige u kontekstu pandemije koja nas okružuje i ispunjava pokušali smo da razvijemo prateći sopstveni *osećaj zabrinutosti*. Nemir i zabrinutost koje osećamo u situaciji neizvesnosti možemo nazvati *simptomom* koji se javlja kao znak našeg sopstvenog stanja – koje, međutim, ne doživljavamo zaista – i poziva nas da se sa suočimo: realnost je neizbežna, uprkos našim ličnim ili kolektivnim pokušajima racionalizacija.

U traganju za orijentacijom u susretu sa realnošću, pomažemo se mišljenjem Karmen Ratković, naše priateljice i sagovornice na konferenciji, o značenju i značaju simptoma:

Simptom je meni jako važan spoznajni alat, i osobno i u radu i životu s drugima – njime, koji je smetnja ili izraslina, postajem svjesna da se negdje u nutrini ili dubini (odnosa, procesa) događa nešto što želi van ili ukazuje da se nešto bitno događa na strukturalnoj ili sistemskoj razini moga tijela ili (moga) društva, nešto što ranjava homeostazu ili jednoga ili drugoga. Još uvjek učim da ga ne čitam samo doslovno, nego i u cjelini bića iz kojeg simptom izvire i iz njegova bivanja.

Društveni simptom je obično taj koji razotkriva licemjerje, dvostruko ponašanje. O tome se radi – poetika gologa života zbiva se upravo onda kada simptom postane radikalno eksplicitan, toliko vidljiv da možemo od njega i obnevidjeti. Ako časak prije toga ne progledamo.

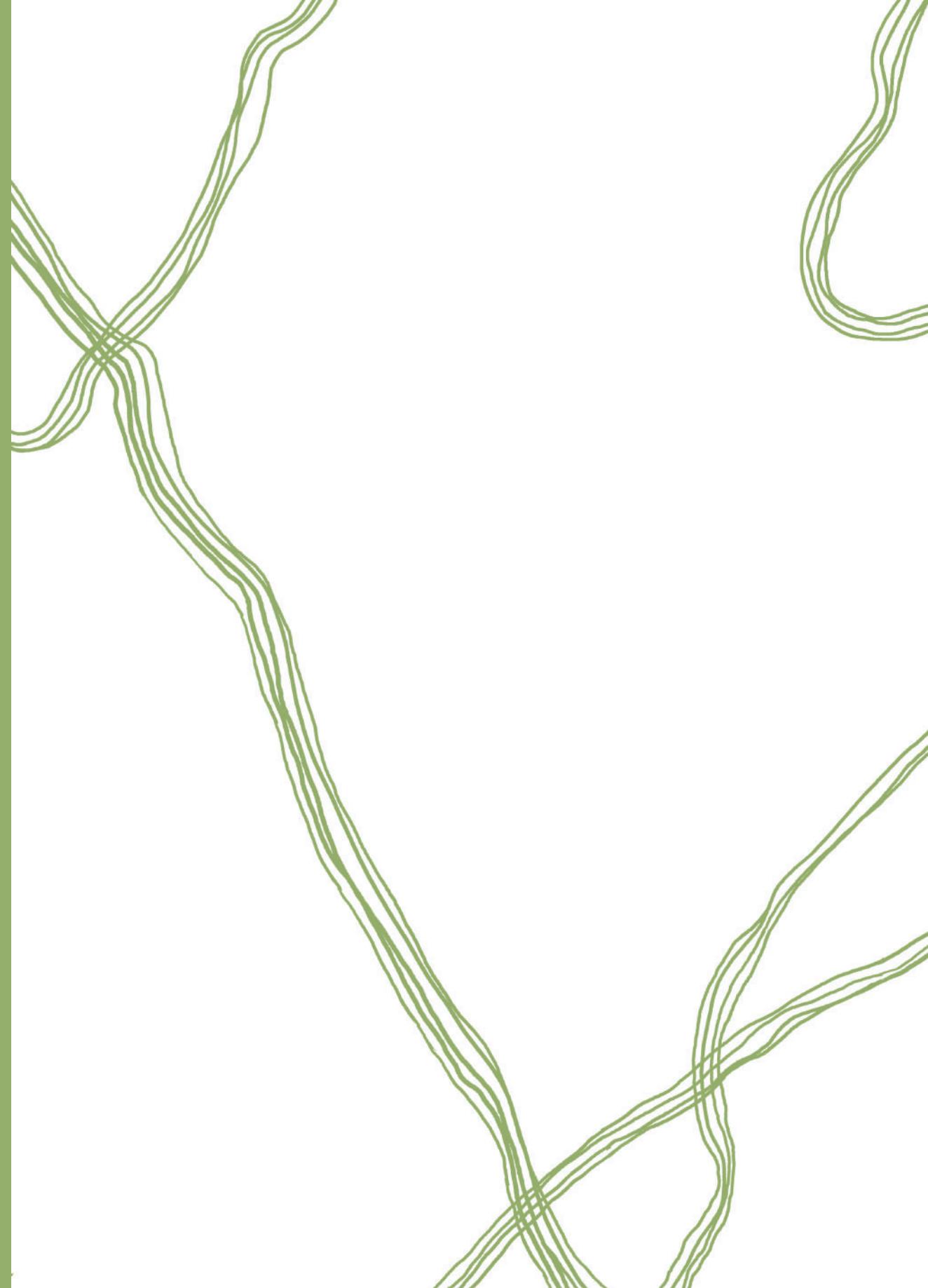
Da, sada s koronom slutimo da čak i najstrašniji događaji mogu imati nepredvidive pozitivne posljedice. Na tome radikalnome tragu je i misao Arne Næssa: ljudski rod ili vrsta neće mijenjati svoje ponašanje u odnosu na zemlju, zrak ili vodu, sve dok ga fizički to ne zaboli. Tj. dok ne razvije/stekne nepodnošljivo bolne simptome.

... Pominjanje nepodnošljivog bola nas podseća na koncept „totalnog bola“ koji dolazi iz discipline palijativne nege, iz iskustva pružanja pomoći i nege umirućim

ljudima, a kojim konceptom se označava interseksionalnost bola – da je moguće da nas nepodnošljivo боли telo, ali i srce i duša i um, i da je poreklo bola ne samo u tkivu i organima, nego i u društvenoj, ličnoj, emotivnoj, porodičnoj, kulturnoj, političkoj, ekonomskoj, ekološkoj realnosti.

U tom smislu je možda moguće ili čak nužno misliti o interseksionalnosti brige i o današnjem vremenu društvene i biološke nesigurnosti i neizvesnosti kao vremenu „totalne zabrinutosti“. Zabrinutost koju osećamo možemo shvatiti, ili pre prihvati, kao simptom društva kojeg smo deo i koje nas okružuje, tj. kao simptom društvene krize otelotvorene u našem sopstvenom telu – kao ono što se u telu ili iz tela javlja iz potisnutog društvenog i pokušava iskomunicirati tu nespoznatu ili negiranu realnost koja se sada ispoljava kao „kriza“ nas samih. U tom smislu pitamo se(be): Čega je pandemija zapravo simptom, kakvog društva, kakve politike, kakve ekonomije, kakve etike? Nije li ona izraz procesa koji ima očekivano negativne, čak užasne posledice? Da li onda nepredvidive pozitivne posledice pripadaju tako-reći palijativnoj epizodi, ili je ozdravljenje prirode društva još uvek moguće? Da li identifikujem novu realnost kada me nepodnošljivo zaboli, dok druge uveliko boli? Da li nas već samo saznanje da nekog nepodnošljivo боли čini odgovornima za tog drugog i to nešto? Kako prepoznajemo i reagujemo na potrebe svoje i potrebe drugih? Kako i koje odluke donosimo spram doživljaja da nam nešto nedostaje, da nešto ne valja ili ne može više, da treba drugačije? Kako da osećam i razumem moje telo koje nije samo moje, koje živi u vezi i zavisnosti od drugih tela, od kojih mnoga i to najbrojnija zapravo nisu ljudska tela. Kako sebe zasnivam u svesti i odgovornosti za taj simbolički život i svet?

Ovo su neka od pitanja kojim nam se trenutna situacija obraća, pitanja koja po tradiciji mišljenja pripadaju polju etike, a koja kao *sadašnja* pripadaju fenomenu kojem svedočimo svojim otvorenim prisustvom ili zatvaranjem. U nastojanju da se ka ovom fenomenu otvorimo, razgovaramo sa Hrvojem Jurićem, Majom Uzelac i Karmen Ratković.

Hrvoje Jurić

Briga i skrb: etička značenja i socijalno političke implikacije

Što se tiče mog referata i sažetka koji je objavljen u najavi ovog današnjeg panela, moram reći da mi taj moj sažetak danas izgleda kao da ga je pisao neki moj neprijatelj, jer ono što sam sam sebi zadao tim sažetkom ne može se ukratko prezentirati u petnaestak minuta koliko imam na raspolaganju. Unapred se ispričavam ako neke stvari preskočim ili ako neke stvari samo površno spomenem. Ono na šta sam se ja prvenstveno htio fokusirati u okviru teme *etička brige u svijetu pandemije* jest sam pojam briga, njegova višežnačnost i slojevitost, kao i njegova povezanost sa nekim drugim etički relevantnim pojmovima koji nam se iznova, ali možda i na drugačiji način, pojavljuju u ovom pandemijskom kontekstu i pandemio-loškom diskursu. Da bih preduprijeđio eventualne prigovore odmah ču se podvrgnuti autokritici. Naime, fokusiram se na pojam brige, odnosno na manje ili više strogo teorijsku artikulaciju i razmatranje fenomena brige i brižnosti, iako mi je stalo i do onoga što će, barem prema najavi, govoriti posebno Karmen Ratković, a to su *briga i brižnost kao životni stav i životna praksa*, dakle ono što može, a ne mora nužno biti predmetom istorijske eksplikacije da bi bilo smisleno, opravданo, poželjno i dobro. Vjerujem da će se i u izlaganju i u diskusiji zaokružiti priča o brizi i o brižnosti gdje bi teorijski diskurs mogao doživeti kritiku iz praktično-životne perspektive, a ona bi, pak, mogla biti nadograđena teorijskim doprinosima.

Kao i neki drugi učesnici, najprije želim ustvrditi da je tema ove novosadske konferencije vrlo dobro izabrana jer cilja u središte problema s kojima se ove 2020. godine suočavamo zahvaljujući pandemiji korona virusa i odgovarajućim medicinsko-političkim mjerama koje su proizvele dosad neviđenu socijalno-političku situaciju na globalnom planu. Briga i brižnost nameću nam se ne samo kao riječi u pokušajima razumjevanja aktualne situacije, nego i kao moguća pomagala za nošenje s tom situacijom, ako ne i za njenu rješavanje; jednako kao i neki drugi etički pojmovi kao što su moć, sloboda, jednakost, dužnost, korist, pravednost, a posebno, što sam najavio u sažetku, kao trolist etičkih, socijalnih i političkih pojmoveva koji sačinjavaju odgovornost, skrb i solidarnost.

Hrvoje Jurić radi kao profesor na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, gde predaje etiku i bioetiku. Zamenik je glavnog i odgovornog urednika časopisa „Filozofska istraživanja“ i „Synthesis philosophica“ i aktivni član niza naučnih, kulturnih i socijalnih centara, društava, projekata i inicijativa. Pored brojnih naučnih i eseističkih članaka u časopisima i zbornicima, objavio je knjige *Etička odgovornosti Hansa Jonasa* (2010), *Iskušenja humanizma* (2018), *Euforija i eutanazija: akutni zapisi o kroničnim problemima* (2019) i *Tekst i kontekst bioetike* (2019). Uz to se bavi i poezijom, te je do sada objavio pet pesničkih knjiga.

Šta je to, dakle, briga? Šta to znači brinuti ili brinuti se? Prije svega, ja vidim i kod sebe samog u vlastitom razmišljanju i jezičkoj upotrebi, kao i kod drugih, da je ta imenica 'briga' skupa sa odgovarajućim glagolom – dvoznačna. Brinem zbog nečega ili brinem se zbog nečega ili zabrinut sam zbog nečega, znači usmjerenost na neko biće, stvar ili pojavu u smislu izuzetne misaone ili duševne posvećenosti nekome ili nečemu, pozitivno gledajući. Ili, pak, u smislu neopravdane i iracionalne opsjednutosti nekim ili nečim, negativno gledajući. Ako bismo rekli "zabrinut sam" zbog pandemije korona virusa, to može imati pozitivnu i negativnu dimenziju. Pozitivna će me poticati na to da koliko-toliko smireno sagledavam situaciju, po mogućnosti u dugoročnoj perspektivi, i da obzirno i pažljivo djelujem u odnosu prema sebi samome i prema drugima. Negativna dimenzija zabrinutosti tjeraće me u paniku koja me sprečava i u razumijevanju situacije, jer pravi neki „kaos u glavi”, kako se to kaže, ali i u mome djelovanju me može spriječavati, bilo da me paralizira ili da me nagoni da činim ono što nije dobro ni za mene samoga ni za druge. To je prvi smisao brige.

Pored te brige koja je ukorijenjena u egzistencijalnom strahu i tjeskobi, a koji su, pogotovo danas, jedne od osnovnih karakteristika čovjeka, postoji i drugi vid brige, a to je briga za nekoga ili nešto. Briga *zbog* nečega jednim suptilnim ali važnim semantičkim pomakom postaje briga za nekoga ili nešto. Briga tako postaje brižnost, staranje ili skrb. Dakle, stalo mi je do nekoga ili nečega. Važno mi je. Uzimam nekoga ili nešto u obzir i spremam sam angažirati se oko toga, odnosno, oko njega ili nje. Tu razliku posebno je naglasio danas zloglasni njemački filozof Martin Hajdeger (Martin Heidegger), ali bez obzira na sve što mislimo i znamo o njemu, moramo mu priznati da se probio do nekih bitnih uvida. Recimo, u ovom slučaju, do uvida o razlici i povezanosti pojmove brige (Sorge) i skrbi (Fürsorge). A ta brigujuća skrb nalazi svoj izraz i u nekim drugim etičkim relevantnim konceptima, prije svega u konceptu odgovornosti koji dimenzionira i balansira dimenzije racionalnosti i senzibiliteta, odnosno dimenzije uma i razuma, emocija i nagona.

Jedna od najutjecajnijih suvremenih etika odgovornosti jest ona Hansa Jonasa (Hans Jonas), njemačko-američkog židovskog filozofa koji nudi u svome djelu „Princip odgovornost” jedan novi tip odgovornosti koji se od nas zahtjeva u dobu ekološke krize kao krize znanstveno-tehničke civilizacije, a koji bi trebao obuhvatiti ono sadašnje i ono buduće, ono ljudsko i ono neljudsko, što je istraživano i moralnim obzirom obuhvaćeno na različitim razinama, odnosno u različitim aspektima. Ako današnji čovjek, prema Jonasu, djeluje drugačije nego li je to bio slučaj u dosadašnjoj povijesti čovječanstva, onda današnji čovjek mora biti i drugačije odgovoran. Srž Jonasovog shvaćanja principa odgovornosti je u tome da je današnji čovjek odgovoran šire i dublje nego li je to ikada bio slučaj. Odgovoran je ne samo za bližnje i suvremenike, niti samo za ljudsku zajednicu ovdje i sada, nego je odgovoran i za neljudska živa bića i za uvjete opstanka i jednih i drugih. Dakle, odgovoran je za život i za prirodu u cjelini. Tako se ona starinska

antropolokalna odgovornst proširuje na bioglobalnu odgovornost, zahtijevajući otklon kako od prethodnih etika istovremenosti, tako i od prethodnih antropocentričkih etika.

Jonas smatra da taj novi tip odgovornosti koji se zahtijeva, a koju možemo nazvati globalnom ekološkom odgovornošću nije nešto što je nama posvje nepoznato i što bi smo tek trebali izumjeti, jer mi tu odgovornost već imamo u jednom zamjetnom obliku kao egzistencijalnu ili antropološku svoju karakteristiku, a imamo je u roditeljskoj odgovornosti – odgovornosti roditelja za dijete. U toj svojoj knjizi „Princip odgovornost” Jonas navodi, kako on kaže, tri idealno tipične karakteristike roditeljske odgovornosti, a to su: totalnost, kontinuitet i usmjerenošć na budućnost. Totalnost se izražava u tome što se roditeljska odgovornost ne odnosi na egzistenciju djeteta u ovom ili onom pogledu, nego na dijete kao cjelinu i u svim njegovim mogućnostima, a ne samo u njegovim neposrednim potrebama. Roditeljska odgovornost ima u vidu puki bitak kao takav, a onda najbolji bitak ovoga bića, kako kaže Jonas, pa je, prema tome, ona usmjerena i na održanje života i na ukupni razvoj djeteta. Dakle, roditelji bi u idealnom slučaju naravno trebali brinuti o fizičkom, psihičkom, mentalnom, emocionalnom razvoju djeteta, a roditelji bi trebali oponašati institucije koje se djelomično ili u iznimnim situacijama brinu o djeci (vrtići, škole, bolnice itd.). Jonas upućuje na drugu značajku roditeljske odgovornosti, a to je kontinuitet. Kao što odgajateljica u vrtiću, učitelj u školi, zdravstvena djelatnica u bolnici, ne mogu prekinuti svoju brigu oko djeteta sve dok im je ono povereno (primjerice od ponedjeljka do petka, između 8 i 16 sati), tako se roditeljska briga ne može prekinuti *nikada*. I kada dijete spava i kada je u vrtiću ili u školi, kod bake ili djeda, roditeljska se odgovornost ne prekida, na svjesnoj i emotivnoj razini. Ali kontinuitet se ne ogleda samo u protoku sati, dana, tjedana, mjeseci i godina, nego znači i to da roditeljska odgovornost uvijek mora imati u vidu prošlost, sadašnjost i budućnost, odnosno čitavu povijest predmeta odgovornosti tj. djeteta. Tako dolazimo do treće karakteristike roditeljske odgovornosti, o kojoj je na neki način bilo riječi, jer se ona odnosi na budućnost. Odgovornost roditelja je odgovornost za jedan život, jednu cjelokupnu egzistenciju izvan njezine neposredne sadašnjosti, s onu stranu njene neposredne ili precizne izračunljivosti. Usmjerenošć na budućnost znači da je skrb u onome što je danas uvijek već uključeno, obaziranje na ono sutra, iako se sutrašnjica, dogledna i nedogledna budućnost, zapravo nikada ne mogu predviđati. No, ono što nam se na dnevnoj razini nadaje iz naše vremenitosti, pa u tom smislu ne bi predstavljalo nikakvu novinu ni u etičkoj raspravi niti općenito, kod Jonasa, kako i on sam kaže, dobiva jedno posve drugu dimenziju i drugi kvalitet u vezi sa totalnom odgovornošću kakvu ovde razmatram. I to je taj pojam totalne odgovornosti koji on uvodi. Dakle, onako kako roditelj preuzima i nosi odgovornost za dijete, čovječanstvo bi, naravno u drugim razmjerama, trebalo preuzeti odgovornost za život i uvjete života na zemlji. Ali ne samo čovječanstvo kao globalna, moralna i politička zajednica, nego i svaki čovjek, pojedinac, na onim razinama i u onoj mjeri u kojoj njegovo djelovanje utječe na druge ljudе, druga živa bića i životni okoliš. A mislim da se iz toga mogu izvući i neki zaključci o nečemu što bismo mogli nazvati *pandemijskom odgovornošću*.

Dakle, ako sledimo Hansa Jonasa, odgovornost je prihvatanje izvršenja skrbi nad onim što nam je na ovaj ili onaj način povjereni, tj. nad onim što je u manjoj ili većoj mjeri isključivo ili jednim djelom u našem djelokrugu. Skrb je, dakle, isto kao i odgovornost, koncept koji ovisi jednako i o racionalnosti i o senzibilitetu, jer uključuje i primjenu principa i normi putem naše razumske refleksije i ono što neposredno ili reflektirano osjećamo i možemo osjetiti, vezano uz predmet naše odgovornosti.

Nije slučajno da se u završnici 20. stoljeća i početkom 21. stoljeća čitav niz novih etičkih teorija bazirao na konceptima odgovornosti i skrbi. Sve kompleksniji konteksti djelovanja, kao i prepoznavanje marginalizovanih subjekata, novih objekata i širih sfera moralne dužnosti. umnogome su uzdrmali uvrežene tradicionalne etičke pristupe kao što su deontološki, npr. onaj Kantovski koji je baziran na umnosti i dužnosti, i onaj konzervativistički ili posljedični, na primjer onaj utilitaristički koji je baziran na hedonističkoj korisnosti ili interesu. Dakle, etika je dospjela u neku vrstu krize, a među odgovorima na tu kruznu etike pojavile su se etike odgovornosti, kao uopšte spomenuta etika odgovornosti Hansa Jonasa, i etike skrbi koje su primarno feministički orientirane. One su već relativno konsolidirana polja rasprave u okviru suvremene etike. Štoviše, to su relevantne etičke pozicije i predmet rasprava bilo afirmativnih ili kritičko-negacijskih.

Ovdje ću ukazati na dvije naizgled posve različite etike skrbi a to su: *feministička etika skrbi i kršćansko-teološka etika skrbi*.

Feministička etika, općenito govoreći, čak i mimo specifičnih feminističkih etika skrbi, napada tradicionalno filozofijsko i etičko stajalište da je ljudski subjekt sve razvijeniji što se više emancipira, što se više odjeli od drugih subjekata – od drugih ljudi. Nasuprot tome, feministički je stav da je subjekt, odnosno osoba u etičkom smislu, razvijenija što je više povezana sa drugima a pri tome se afirmiraju moralne vrline i vrijednosti koje su više kulturno nego biološki povezane sa ženama, a koje relativiziraju utvrđenu racionalnost i apstraktnost etičkih teorija i moralnih zahtjeva. Skrb je, u tom smislu, ključan pojam. Primjerice, Nel Noddings (Nel Noddings) kaže: „Prava se skrb ne sastoji u deklariranju nečije univerzalne ljubavi prema čovječanstvu, niti se sastoji u pomoći žrtvama rata, gladi ili prirodnih katastrofa. Prava skrb zahtjeva konkretnе odnose sa određenim pojedincima i ne može se svesti na općenitu skrb za sve.“ Sara Rudik (Sara Ruddick), s druge strane, naglašava da se skrbnički odnos ne tiče jednako formiranih i jednako moćnih osoba nego uvijek postoji između nejednakih osoba koje su međuvisne, i u tom smislu, kao i Hans Jonas, Sara Rudik uzima kao primjer roditeljstvo, to jest, odnos majke i detjeta. U svakom slučaju, sve feminističke teoretičarke koje su dale doprinos etici skrbi naglašavaju da je pojam skrbi usko povezan sa pojmom odgovornosti, što zahtjeva balansiranje onog emotivnog i onog racionalnog, ali i vraćaju u igru (etiku) emotivnu, senzibilnu stranu ljudskoga bića i naglašavaju taj individualni odnos u moralu i etici, za razliku od naglašavanja onog univerzalnog, apsolutnog i formalnog u tradicionalnoj etici. Time se, naravno, ne obesnažuje važnost etičkog univerzaliziranja, jer ono što

se u feminističkoj etici skrbi isprva čini kao „partikuliziranje“, jest samo strateško-taktičko partikuliziranje čiji je cilj kritika onih ranijih univerzalizama koji su implicitno isključivali drugo i drugačije, a ponekad čak i eksplizitno.

Ali, ono što sam htio takođe reći, etika skrbi nije isključivo i nužno feministički izvod nego postoje drugačiji etički koncepti koji se baziraju na pojmu skrbi. Ovdje uzimam, u tom smislu, primjer brazilskog teologa Leonarda Bofa (Leonardo Boff), odnosno njegovu knjigu „Esencijalna skrb“ (Essential Care). Bof, naime, smatra da je znak našeg vremena nebriga, tj. odsustvo brige ili skrbi, pa živimo, kako on kaže, u vremenu materijalističkog realizma u kojem materijalno, na materijalnom nivou, imamo sve ali za to plaćamo cijenu. A to je gubitak nekih, za istinski human život, bitnih, esencijalnih, suštinskih stvari. Nasuprot toj nebrizi, beščutnosti i bezobzirnosti, Bof ističe brigu (ili skrb) i to kao fundamentalni način ljudskoga bivanja, kao ljudsku bit. On kaže, i ispričavam se unaprijed na poduzem citatu: „Skrb je zapravo istinska podrška kreativnosti, slobode i inteligencije. Skrb je fundamentalni etos ljudskoga bića. To znači da u skrbi nalazimo principe, vrijednosti i stavove koji usmjeravaju život u dobro življenje i djelovanja u pravična djelovanja. Ja njegujem skromno uvjerenje da skrb, s obzirom na to da je bitna i esencijalna, ne može biti ni potisnuta ni odbačena. Pitanje skrbi služi kao kritika agonije u kojoj se nalazi naša civilizacija, ali služi i kao inspirativan princip za novu paradigmę zajedničkog života. Skrb je suprotnost odbijanju i nebrizi. Skrbiti za nekoga je više od pukog čina. Radije bih rekao da je to stav. Stoga skrb obuhvaća više od trenutka svjesnosti, žara i posvjećenosti. Skrb predstavlja stav djelovanja, obzirnosti, odgovornosti i afektivne povezanosti sa drugima. A stav je kao fontana, on služi kao izvor za djelovanja koja izražavaju stav koji se nalazi u pozadini.“

Koliko god da simpatiziram sa etikama skrbi, pronalazim u njima i neke probleme, čak fundamentalne probleme koji se tiču zasnivanja etike na konceptu skrbi ili sa druge strane, konceptu odgovornosti. Ovdje ću istaknuti samo jedan od tih problema, a to je činjenica da skrb, kao odgovornost, podrazumjeva jedan hijerarhijski odnos koji na palijativnoj razini možda ne predstavlja problem, nego rješava probleme, a dugoročno jest problem za realizaciju slobode, jednakosti i pravednosti kao etičkih idea. Odmah ću ponuditi odgovor na taj prigovor koji sam dao. Odgovor bi mogao glasiti ovako: „Iako skrb u osnovi podrazumijeva odnos moćnijeg i nemoćnijeg ili jačeg i slabijeg, nitko od nas nije uvijek i isključivo u nadređenoj poziciji, nego smo ovisno o kontekstima u kojima živimo i djelujemo, ponekad u poziciji skrbnika/skrbnica, a ponekad u poziciji onih o kojima se skrbi i o kojima treba skrbiti. Osim toga, korektiv te istaknute hijerarhičnosti koncepta skrbi može biti i činjenica *uzajamnosti*. Ti si moje drugo, dalje ili bliže, slabije ili jače, kao što sam ja tvoje drugo, i zajedno se, balansirajući naše dvije drugosti, odnosimo prema nečemu trećem što nadilazi, ali ne negira naše posebnosti i našu uzajamnost.“

Tu uzajamnost kao korektiv mogućih hijerarhijskih zastranjenja odgovornosti i skrbi pronalazim i u trećem pojmu iz onoga pomenutog trolista, a to je pojам

solidarnosti. Solidarnost, ukratko i gotovo leksikonski, označava ideju i praksu suradnje i međusobnog pomaganja između članova neke grupe koje se temelji na njihovom osjećaju međusobne povezanosti, odnosno, na zajedničkim stavovima, vrijednostima i interesima, ciljevima i sl. Solidarnost podrazumijeva djelovanje u korist drugoga bez očekivanja da će ti drugi uzvratiti jednakom mjerom. Što se povratno reflektira i u pojmovima skrbi i odgovornosti. U današnjem ekonomsko-političkom sistemu koji odgovornost disperzira do potpunog nestanka, a skrb i solidarnost čini gotovo nemogućima, treba se itekako potruditi oko rehabilitacije onoga što bubri u pojmovima odgovornosti, skrbi i solidarnosti, pogotovo u dramatičnim situacijama kao što je ova današnja. I zato ja sa pažnjom gledam ne samo na etike odgovornosti i etike skrbi koje sam ranije spomenio, nego i sa pažnjom gledam na one teorije koje su se bavile fundamentima svake etičke odgovornosti i skrbi, kao što je to teorija Pjotra Kropotkina (Pyotor Alexejevich Kropotkin) o uzajamnom pomaganju kao faktoru evolucije, nasuprot darvinističkim, odnosno socijalno-darvinističkim pogledima, ili teorija Žan-Žaka Rusoa (Jean-Jacques Rousseau) o izvorno dobroj ljudskoj prirodi koju kompleksnost civilizacije, kulture i društva kvari. A ta Rusova teorija može i treba biti sagledana nasuprot teoriji Tomasa Hobsa (Thomas Hobbes) prema kojoj rat svih protiv sviju zapravo nikada neće prestati, nego eventualno može doći samo do primirja.

Maja Uzelac

Na rubu etike brižnosti

Čast mi je što mogu sudjelovati u ovoj konferenciji. Pozdravljam voditelje i sve koji su sada online, koji nas slušaju i gledaju.

Vraćam se na početak konferencije kada je Adriana predložila, sjećam se dobro, da svatko tko ovdje govori treba dati do znanja iz koje pozicije govori i za što se zalaže. Iza mene je pozamašan broj godina života i one takoreći potvrđuju ono za što se zalažem, to jest govore o mojoj poziciji.

Ja nisam sveučilišni profesor. Kao što ste spomenuli, ja sam doista cijeli život nagnjala elitnoj akademskoj zajednici. Dobivala sam pozive s Filozofskog fakulteta u Utrechtu, Columbia univerziteta u New Yorku i Filozofskog u Mexico Cityju. Međutim, uporedo s tim sam se zarazila i zanjela aktivizmom. Moram vam iskreno reći da to dvoje nikako ne idu zajedno, premda ih naš Centar za ženske studije u Zagrebu cijelo vrijeme prakticira. Ako si aktivist/ica, nemaš vremena da sjediš i čitaš znanstvene časopise i knjige tj. da se baviš dugoročnjim promišljanjima.

No ipak je moj položaj privilegiran, jer sam s obzirom na dob već etablirana, čak i na marginama društva kakvo ima civilna scena. Svi ovi moji prethodnici ovdje su mladi ljudi, a ja sam tu predstavnica jedne generacije koja je možda u drugom kodu. Ali tema koju ste odabrali je moja tema. Pa mi dozvolite najprije čisto teorijski rakurs s obzirom na Kohlberg-Gilligan kontroverzu.

Dakle, etika brige ili brižnosti privukla me davno – pre tridesetak godina – zato što je rodno obilježena i što su žene posredstvom tog diskursa počele tragati za sebstvom, svojim potrebama i interesima. Etika brige je potaknula artikulaciju odnosno stjecanje ženskog glasa u znanosti i politici.

No kako sada stoji s etikom brige? Kohlberg-Gilligan kontroverza poznata je mnogima u sferi psihologije razvoja osobe i u području teorije moraliteta i teorija odgoja kao i u feminističkoj epistemologiji.

Maja Uzelac je diplomirala filozofiju i engleski jezik na Filozofском fakultetu i magistrirala na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu. Predavala je u XV. gimnaziji u Zagrebu, radila je u Ministarstvu obrazovanja kao viša republička savetnica, kao urednica u izdavačkoj kući Školska knjiga. Osnovala je niz civilnih inicijativa i organizacija: Antiratnu kampanju, Centar za kulturu mira i nenasilja, Centar za mirovne studije, Centar za ženske studije, Miramida edukacije. Autorka je nekoliko knjiga, uključujući *Za Damire i Nemire – Vrata prema nenasilju* (1997) i *111 koraka prema demokraciji i ljudskim pravima* (2005). Poslednjih trideset godina najpoznatija je kao voditeljka programa i projekata obrazovanja za mir, ljudska i dečija prava, nenasilnu komunikaciju i medijaciju. Članica je glavnog odbora internacionalne mrežne organizacije DARE (Democracy and Human Rights Education). Saraduje s brojnim evropskim neprofitnim organizacijama na širenju kulture mira i nenasilja i edukaciji aktivista. Za svoj rad u tom području dobila je više priznanja i nagrada.

Etika brižnosti je kontekstualna, podrazumijeva uzajamnost, povezanost bića, interakciju, međusobne odnose, pružanje i primanje pomoći i njegu, utjehe, priznanja, poštovanja i empatije. Kao institucionalna – zdravstvena i socijalna skrb ne mora biti uzajamna, a danas se pod sveprisutnom željom za profitom (koja je postala legitimnom – tj. moralno neupitnom) sve više urušava i privilegizira, a u interpersonalnim odnosima u obitelji ostaje još uvijek kao rad koji obavljuju žene u svojoj tradicionalnoj ženskoj ulozi.

One su i danas stalno poticane da formiraju i zadrže odnos prema jednoj osobi. U stvari, žene su natjerane da misle – ukoliko se odvaže na mentalnu i emocionalnu borbu za samorazvoj – ishod će biti osuda: neće imati mogućnosti za bliske odnose uopće, bit će izopćene, izolirane. Premda možda svjesne svojih potencijala, one se automatski okreću od izražavanja svojih potreba, jer ih tržište rada i ekonomski prilike prisiljavaju „transformirati“ svoje potrebe. Svoje potrebe vide kao identične potrebama drugih, uglavnom muškaraca (i djece, a vrlo rijetko žena). Njima je mjesto u sferi privatnog, a zanimljivo je da se čak i cijela evropska filozofija (od Hobbesa do Rawlsa) potrudila da pod sferu privatnog subsumira sve odnose kao što su: srodstvo, prijateljstvo, ljubav, spol, obitelj – tj. na njih se ne odnose pojmovi pravednosti, odnosno principi društvenog ugovora, nego oni ostaju u području osobnog tj. privatnog odlučivanja. Cijelo područje ljudske aktivnosti, prehranjivanje, ljubav, briga/skrb za druge, reprodukcija i njega, briga za odrastanje i život – ostali su i u modernom građanskom društvu uglavnom ženina stvar.

Istovremeno to je područje teorijski isključeno iz moralne i političke sfere i pridano području tzv. „prirode“. A kada se govori o tzv. prirodnom i društvenom stanju – prirodno se stanje imaginira kao postojanje atomiziranih pojedinaca, kako u religijskom štivu tako i u filozofskom. A postojanje konkretnih pojedinaca u porastu individualizma i narcisizma sve bolje uvodi proces „kako biti nesretan“.

„Ženske“ se vrijednosti okupljuju oko pojmoveva odnosa i povezanosti, a „muške“ oko pojmoveva separacije i autonomije. Povijesti slučajeva pokazuju da čak i žene koje su se realizirale u poslovnom, umjetničkom ili javnom životu imaju slične inklinacije: one drže bezvrijednim sav svoj uspjeh ukoliko ne postoji konkretna druga osoba (najčešće roditelj ili muž) koja će je potvrditi i priznati, odnosno afirmirati. Ta potreba za drugima i značenje koje se pridaje afilijaciji nema veze sa samorealizacijom i razvitkom žene.

A preuzeće li muškarac tu ulogu brige – još prije će se javiti napetost i nezadovoljstvo u odnosima.

Vratimo se našoj online konferenciji. Suglasni smo da je cilj ovog razgovora to da podijelimo svoja razmišljanja o brižnosti kao o problemu, problemskoj temi i interesu društva, i to ne post festum, nego sada i ovdje. Vi znate, mi smo sada u općedruštvenoj nesigurnosti. Vi ste sami napomenuli da je jedan od ciljeva da

širimo polje razumijevanja situacije koja se tiče svih nas. Vaši panelisti su jako dobro percipirali teškoće, da ih ne nabrajamo, sve aspekte toga u čemu smo. Svi koji su govorili probali su zapravo artikulirati kakav je svijet u kome se sada nalazimo. Makar su to svi činili, ja bih rado da mi to još jednom osvijestimo.

Što je naš osnovni doživljaj u vezi s pandemijom, što to visi u zraku?

U zraku su, probajmo to osvijestiti, tenzije, polarizacije, napetosti, tjeskobe, sve zapravo od neizvjesnosti, osjećaja nesigurnosti i straha. Riječ je o promjeni svakidašnjeg života, ritma i supstance života. Došlo je do preokreta u podjeli rada i u donošenju odluka, prodora u našu intimu i međusobne odnose, do ograničavanja naših navika. Došlo je do puno i previše govora sa svih strana/razina. Oni daju kontradiktorne upute, zahtjeve, naredbe. Oni donose čudne odluke. Mi smo ih nedavno izabrali na izborima, povjerili im upravljanje, zaštitu nas samih. Međutim, ono što svi mi osjećamo zove se izvanredno stanje. Izvanredno stanje je naravno bila Francuska revolucija, Oktobarska revolucija i još neke revolucije, ali to je jedan način razumijevanja izvanrednog stanja. O tome se dosta razmišljalo, ne samo Karl Šmit, Agamben, mnogi filozofi su dobro ukazali na to da nije to samo taj revolt i promjena političke paradigme koja nastupa preko izvanrednog stanja. Naime, čovjek može biti suočen sa socijalnom krizom, s različitim teškoćama u kojima je najjača intencija vlasti (koja zapravo ima moć): ona sama proglašava, legalizira na temelju, dakako, zakonskih odredbi, ona regulira, proglašava izvanredno stanje. Da li je našim građanima ikada, i meni samoj, bilo jasno šta znači kada izvršna vlast stalno donosi zakone, odnosno odredbe, dekrete na temelju odluke većine u parlamentu? Da li razumjete da izvršna vlast (to je vlada, ne?) sama preuzima ulogu zakonodavne? Donosi zakone ad hoc. Izvanredno stanje koje mi sada imamo, ako ste ga sasvim dobro proučili ili ako se sjećate naših televizijskih prikaza, i svih upozorenja koja smo dobili, i rada naših stožera, ja bih rado rekla da smo dobili nekakve odluke, nekakva ograničenja, ali bez da se uključe oni sa kim se to radi i tko ponajviše tu stradava.

Da ne uđem u preveliko politiziranje cijelog problema, ja bih mogla sada politiku skrbi dotaknuti, ali ja bih sad rado rekla da je Agamben zgodno rekao da je sadašnja tkzv. zaštićena demokracija u mnogim zemljama zapravo permanentno izvanredno stanje. Trebalo bi to promisliti jer naša politička elita ovo „prirodno“ stanje nastalo na temelju tijela, odnosno bolesti, društveno objašnjava i to sada postaje diskurs, ali to je ipak izvorno nešto što pripada prirodi. Dakle, šta naša politička elita radi? Ona sada zapravo fokusira na jedan humanitaran način staru populaciju. Ja pripadam starcima i ja se jako bunim. Zato što istovremeno takvo licjemerno fokusiranje dijela populacije je nevjerodstojno (to što obećavaju, govore), to je sve naprosto laž. Moram vam reći da naša politička elita istovremeno pomaže bogate poduzetnike, a ne daje novac direktno za preživljavanje radnicima. I isto tako svi oni koji rade mimo zakona o radu, rade preko svih svojih snaga, dežuraju danonoćno, imaju opasnost veću od svih nas biti bolesnima. U

ovoj situaciji kada gledam televiziju ne mogu vjerovati, istovremeno vidim sve marketinške reklame kao i prije. Kao da se ništa u gospodarstvu nije promijenilo, kao da smo svi fantastični potrošači kakve su nas odgojili. Dakle, mediji žele održati potpuno isti sistem koji radi istovremeno gore nego ikada. Jer, oni koji imaju moć ne podležu nikakvoj kontroli. Korupcija se zbiva na temelju posebnog umrežavanja koje je povezalo istostranačke interese. Ali, znate na koji način? Na način mafije! Izvan polja javnosti! A u medijima su još uvijek neke slike kao da nema kovida, a onda opet samo statistika o kovidu. To je, takoreći, neracionalno i nerazumno medijsko ponašanje. Ali, ipak, pošto smo svi mi, u organizaciji vaše konferencije, usmjereni na dobrobit jedni drugih i u tom smislu smo optimistični, vidimo da, kao što je rekao naš kolega prvog dana, „postoje pukotine kroz koje izbjiga svijetlost.“ Ali, ja se užasavam kad istovremeno vidim da te pukotine kaptalizira onaj tko ima sada moć i ne želi ostaviti profit. Stalno nam govore „dajte se vi pomirite sa situacijom kovida, morate se priviknuti.“ Jesmo li svjesni što se zapravo zbiva i možemo li išta promijeniti?

Evo ja ču sada preći na etičke i epistemiološke teme, odnosno na feminističku teoriju etike brige. Ja sam sudjelovala u osnivanju Centra za ženske studije i jedan od mojih kolegija je bio moralni razvoj osobe. Pri tom sam se služila literaturom i sada bih jako rado rekla da mi je praktično iskustvo koje sam imala sa ženama tokom svih tih godina od 1994. do danas, nije bilo samo u Centru, nego i u svim mogućim drugim profesijama koje rade neprestano sa drugim ljudima. Ovo je odnos prema drugima koji je diktirao profesionalizaciju u rodnom smislu. Žene su učiteljice, žene su sekretarice, žene su medicinske sestre... Ja ovdje ne bih htjela glorificirati ženski udio u zbrinjavanju čovječanstva. Ovo što je rekao malo prije Jurić, ja se zapravo brinjem kad se ta cijela stvar svede samo na paradigmu roditeljstva, ali dobro je da ta paradigma ima vrijednost za sve nas, jer nisu ni muškarci izvan etike brige. Jer i oni su ti koji brinu i o kojima se brine. Oni jednako mogu imati sve epitete koje je tokom ispitivanja moralnog razvoja osobe utvrdila Kerol Giligen (Carol Gilligan). Naime, tu kontroverzu u znanosti zgodno je spomenuti. To je jako zanimljivo zato što je znanost za nas danas neka vrsta religije, nedodirljiva, iako je kovid stavlja pod znak pitanja. Ali, u okviru razvojne psihologije najprije je bilo uobičajeno da se razvoj najviše gleda kao onaj koji je u ranim godinama ljudskog života, u predškolskom dobu. Nikako da dođe do toga da se u psihologiji ispituje razvoj osobe koja ima srednju, zrelu dob, da ne kažem i staračku dob. Naprsto se smatralo da se osobnost dalje ne razvija. Da li razumijete koja je zapravo tendencija u znanosti bila? Ona je bila još tragičnija 1981., kada je Kolberg (Lawrence Kohlberg) završio svoje dvadesetogodišnje istraživanje sa grupom od 84 ispitanika koji su praćeni svih 20 godina od svoje najranije mladosti, dakle nisu imali više od 28 godina kada je prestalo ispitivanje. Svi ispitanici su bili dječaci. Kolberg se nije brinuo toliko oko pojma odgovornosti.

On je krenuo od moraliteta koji podrazumijeva pravo i pravednost. Ne ovo što se zove skrb, odnosno odgovornost. Njegova asistentica je bila Kerol Giligen koja je

htjela u svom istraživanju primijeniti taj isti test kojim je ispitivao svoje ispitanike, a to su bili pojmovi o sebi i moralitetu. Ona je probala taj isti test na skupini koja je imala i dječake i djevojčice i došla je do do nekih kontradikcija. Bilo je očevidno da djevojčice apsolutno ne razumiju pitanje u testu koje se zvalo "Heinzova dilema". To je naša unutarnja dilema, moralni konflikt koji imamo kod odlučivanja u izboru među opcijama. Djevojčice naprsto nisu uopće razumjele način na koji su dječaci razumijevali taj primjer koji im je dan, a tiče se krađe lijekova za bolesnu ženu. No, svaka osoba penjući se od jednostavnih pojmoveva ka sve apstraktnejima u odlučivanju, ima drugčiji pristup. Kolberg je zapravo formirao tu ljestvicu pojmoveva koja govori kako se razvija naš moralitet. Drugim riječima, najapstraktniji principi u razvoju su sasvim egoistični. Mi ih zasnivamo na osnovnim potrebama. To je na primjer, egocentrično razumijevanje pravednosti. Ono počiva na individualnoj potrebi i to je prvi i drugi stupanj u razvoju moralnosti. Zatim slijede ideje pravednosti koje počivaju na konvenciji, ugovoru, to je treći i četvrti stupanj. Načelno razumijevanje pravednosti je peti i šesti. Ne biste vjerovali – mnogi dječaci nisu uspjeli dostići ni četvrti, a djevojčice ni treći stupanj. U trećem stupnju je moralnost shvaćena u interpersonalnim pojmovima. Naime, za djevojčicu je dobro i pravedno izjednačeno sa pomaganjem drugima, a ne sa nekim apstraktnim racionalitetom koji je u vezi s argumentima o pravednosti. Dakle, djevojčice ne mogu dostići više stupnjeve gdje su odnosi regulirani pravilima, po čemu se zaključuje da djevojčice nisu nadarene za apstraktno mišljenje, a ono što je još gore – da su moralno nerazvijene. Tako je to ispalo u znanostvenoj metodi koju je izgradio Kolberg. Ona je nakon nekog vremena shvatila da taj test nije prikladan, da mora mijenjati instrumente i cijelu metodu i pobunila se na neki način protiv metodologije i rada Kolberga.

Mene je oduševila njena knjiga „In a Different Voice“ („Drugačijim glasom“). Svi su se pre 30 godina rugali nama feministicama s pitanjem: „Kakav je to vaš glas? Imate li vi soprani, bas, bariton ili šta li?“ Ali vi shvaćate što znači da u polju javnosti ono što radi žena – ako nije priznato – znači da ona nema glas! Kontekst koji bih isto mogla spomenuti je kontekst naše obitelji. Patrijahalni odnos je duboko usađen, da ne velim, u našu kolektivnu svijest. Drugim riječima, ovo što je rekao Hrvoje Jurić i što me fasciniralo je zapravo to da je odnos brige odnos moći i nemoći. To ne može nikako biti točno! Jonas, ili ko god je već rekao, moram vam reći da briga ili skrb, iako je roditelj odrastao, a dijete malo, nije nejednak odnos. Odnos moći, mogućnost koju ima roditelj, on ju ne koristi, tu moć. Ako to radi, onda ne brine o djetetu. Razumijete? Ako se naš svijet vidi kao složaj interakcija, relacija, međusobnih odnosa, svijet koji se temelji na ljudskoj povezanosti, zapravo pobija to što se u filozofiji prosvjetiteljstva pa sve do liberalizma imenuje u apstrakciji ČOVJEK – ne govori o tome da smo mi samo pojedinci, kao Robinzon. Ili danas kad se pod glavnim zakonom privatnog vlasništva misli na pojedinačni interes, čisti je arhaizam shvaćanje čovjeka kao pojedinačnog bića. To inzistiranje kapitalizma na proizvodnji i potrošnji roba, gdje je i čovjek roba istovremeno je proces deindividualizacije. Moja potreba za drugim je tako evidentna da

je smiješno da spominjem da je čovek zoon politikon, da je njegova društvenost njegova supstanca, da je to njegova najosnovnija potreba. Što dijete ima kao osnovnu potrebu da bi uopće moglo egzistirati? Da ima zraka, hrane? Ono treba drugoga! Što starac treba da bi mogao egzistirati? Ta potreba za drugim, nju se zapravo uopće ne uzima kao nešto legitimno u našim znanostima. I taj odnos interakcije, njega znanost uopće ne proučava (niti znanost kao psihologija, sociologija, antropologija, itd).

Ženina socijalna uloga od nje traži da bude majka. Žena ne mora biti majka! Ona može danas biti istraživačica u znanstvenom institutu i uopće nemati vremena da osnuje obitelj. Ali ako svoju socijalnu ulogu majke preuzme, ono što je ključno je interakcija. Relacija spram drugoga. I spram djeteta, partnera i svojih roditelja. Ja nisam hajdegerijanka, pa za mene skrb nije Fürsorge, već institucionalno shvaćanje brige. Da li se razumijemo? To su zdravstvena i socijalna skrb. I tu mi se sviđa ono što je Jurić rekao, tu se očituje moralni i društveni gen: odgovornost, solidarnost, odnosno ključni pojmovi koji se okupljaju oko pojma brige. To je davanje i primanje, priznavanje, odnos poštovanja, njega, dodir drugoga. Kada gledate onog koji brine za drugoga, on istovremeno ima sve ono što može biti na drugoj strani krivulje, on ima i tjeskobu i strah. Ali ne samo za sebe. Briga za drugog isto sadrži strah, tjeskobu, iako ona istovremeno može biti i divljenje... Ovo što su najčešće ženske profesije, pored majčinske uloge, podrazumijeva brigu za psihološke resurse čovječanstva. I što su žene danas posebno dobile?

To je neka vrsta reputacije. Da nisu sasvim blesave, da nisu one koje su "prirodno" nemoralne, koje nemaju smisla za apstrakciju, nego dapače koje mogu (moraju) brinuti za drugog. Kada odu u mirovinu imaju priliku obući se u ružičastu trenirku i konačno se malo pobrinuti za svoje potrebe, sklonosti i želje.

Na kraju, šta bih ja rado da se promijeni? Ja bih jako rado zagovarala repolitizaciju ekonomije i cijelog niza naših etika, da se proces proizvodnje podvrgne mehanizima društvene kontrole. Može li se to desiti uključujući korporacijske termine? A redefiniranje privatnog vlasništva? Ne znam. Ne vjerujem. Ali velike promjene desile su se upravo sada za vrijeme kovida. One koje govore da i muškarci i žene imaju, bez obzira na svoju socijalnu ulogu, ono što se zovu emocije i potrebe da brinu o drugima.

Borislave, hvala ti što si me pozvao. Inače ne idem na konferencije, jer mi je to teško zbog gluhoće – osim ako me prijatelji pozovu. I zato bih htjela najprije svima reći i o tom i mom neobičnom prijateljstvu.

Borislav i ja se sada prvi put vidimo upravo ovdje, u ovom virtualnom obliku. Inače se dopisujemo već mjesecima, i nadam se da tome neće biti kraja. Isto tako sam sretna što sam ovdje s Hrojem i Majom, sa svojom malom filozofskom obitelji, s ljudima sa kojima sam već zajedno radila. Čak sam i posebno uzbudjena zbog toga.

Nadovezivat će se na ovo što su Hrvoje i Maja ispričali. Neke će stvari vjerojatno ponoviti, no temeljna mi je namjera da ih nekako pojačam, da nekako vidim na koji način se mogu radikalno upotrijebiti u mišljenju i djelovanju, osobito u ovoj našoj sadašnjoj Covid situaciji.

Borislave, uvodno si predstavio ono što ćemo mi ovdje govoriti s citatom tvoje i moje prepiske, a koji se primarno odnosio na 'simptom', na pojam *simptoma*. Htjela bih sada to malo pojačati, objasniti što meni *simptom* znači kao alat u mišljenju i na koji način pomoću njega nastojati dohvatiti našu današnju temu.

Simptom se sam po sebi pojavi kada je neki dio sustava isključen, i kada zbog toga dolazi do neravnoteže cijelog sustava. Na to, primjerice, upozorava i ekofeministička epistemologija kada pokazuje kako su binarne opozicije zapadnoga društva izravna posljedica suštinskog svojstva samog zapadnog mišljenja, njegove ultimativne primjene aristotelijanske logike. Onoga časa kada se u samome mišljenju imenuje neki fenomen, neki entitet – kada mi kažemo da je nešto A, onda automatski, zbog naravi takvog mišljenja, isključimo sve ono što je ne-A. I onda se to ne-A, koje isključeno, odjednom ukaže i pomuti cijeli naš misaoni i društveni okvir, kao neka greška, kao nedosljednost, kao anomalija, itd. Takvu upotrebu ideje *simptoma* nalazimo i kod Schellinga kada on govori o *nedjeljivom ostatku*, na što posebno upozoravaju Lacan i Žižek. Sve smo u svojoj konstrukciji lijepo upakirali, složili, a onda nešto sitno, malo – to sve poremeti.

Karmen Ratković je diplomirala istoriju umjetnosti i filozofiju na Filozofском fakultetu u Zagrebu i studirala arhitekturu na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Predavala je u XV. gimnaziji u Zagrebu i na International Baccalaureate School. Koautorka je udžbenika likovne umjetnosti, te autorka istoimenog priručnika. Aktivno je delovala u projektu Community Art – Umjetnost zajednice u kojem je koordinisala rad Škole umjetnosti zajednice. Osnivačica je udruge Mali korak – centar za kulturu mira i nenasilja (1995) u kojoj je bila dugogodišnja programska koordinatorica. Osnivačica je i Centra za ženske studije gde je predavala kolegijum Ekofeminizam i procesni rad, te Centra za mirovne studije u kojem je predavala kolegijume o mirnom rešavanju/transformaciji sukoba.

Kada nastojim osvijestiti prisutnost simptoma u svojem mišljenju i djelovanju, upravo se pitam – što je to što sam isključila, što sam ispustila u imenovanju odnosno artikulaciji nečega.

Ono što je meni početni čvor cijele naše priče danas jest da je sam Covid, cijela Covid situacija – jedan društveni simptom. Pitanje je što je to što naše društvene prakse povezane s Covidom isključuju?

No, prije toga bih htjela, uz sve ovo što su Hrvoje i Maja već rekli o etici skrbi, naglasiti njezin epistemološki domet. Što se sa etikom skrbi, koja se kao sintagma pojavila još osamdesetih godina, što se s njom tako paradigmatski preokrenulo?

Osim elemenata odnosno sadržaja etike skrbi o kojima smo čuli, ostaje pitanje po čemu je etika skrbi epistemološki drugačija u odnosu na tradicionalnu etiku, onu kanonsku etiku koja je bila prije nje, bila ona teološka ili deontološka. U svakoj etici pitamo pitanje *što nam je činiti?* Tradicionalna etika kaže *čini to i to, zbog toga i toga, u skladu sa tom i tom vrijednosti*. Etika skrbi zagovara nešto drugo: *Ne znam. Znat ću kad budem u odnosu, kada mi se nešto u odnosu i u toj komunikacijskoj situaciji dogodi, znat ću što treba činiti.*

Dakle, ono što se u klasičnoj, kanonskoj etici događa, to je sud. Uvijek sudimo o nečemu, sudimo o stupnju otklona od neke norme. U etici skrbi ne sudimo, nego se događa jedna druga stvar. Nastoji se sačuvati punina samoga doživljaja i svijest o tome na koji način s drugim komuniciramo to za što smo se u djelovanju odlučili. Svaka skrb, svaka briga je teška, ne samo zato što je prljava ili smrdljiva (govorim o ekstremnim situacijama, kada brinemo o doista potrebitim bićima) – ona umnogome svjedoči i muku, bol, i patnju. S etikom skrbi se događa još nešto – bivanje s drugim s odmakom od sebe. Ova epistemološka, vrijednosna komponenta etike skrbi se pojavljuje još u knjizi Simone Weil 1973. godine, u knjizi koja je kod nas prevedena kao *Iščekivanje Boga*. U toj knjizi Simone Weil eksplicitno spominje, onako kako je to kod nas prevedeno, pojma *brižnosti*. Brižnost određuje kao pražnjenje uma i duše da bi se bilo uz drugo biće. Temeljni uvid zbog čega je skrb teška, nije ugodna, nije komotna, i zbog čega nam je tako teško i živjeti, jest – što je sama situacija, situacija odnosa koju imamo s bićem o kojem skrbimo ili bićem koje skrbi o nama, u naizmjeničnom primanju i davanju, u jednom segmentu vremena i življenja – uvijek odmak od sebe. Uvijek postoji taj jedan jaki zahtjev da se povučemo, da samo budemo prisutni. To je za mene osobno najsnazniji etički moment u etici skrbi – upravo to bivanje prisutnim ili prisutnom na način da se izmagnemo od vlastitih potreba u nekom segmentu vremena u kojem svjedočimo egzistenciji druge osobe kojoj treba naša prisutnost. U tom smislu postoji i još jedna jako važna epistemološka komponenta u etici skrbi, ono što je Maja posebno naglašavala, a to je afirmacija emocije kao epistemološkog alata. (A to je sada jako in u filozofijskoj literaturi, da spomenem samo jednu autoricu koja se sada jako prevodi kod nas, Martha Nussbaum. Ona u tradiciji predsokratovske filozofije pokušava pokazati kako

emocije imaju zanemarenu epistemološku snagu i kako se to praktično može inkorporirati u naš postupak mišljenja.)

Što zapravo znači vratiti se emociji kao spoznajnom alatu? To znači imati sposobnost privremeno ugasiti naš racionalitet, našu kognitivnu moć, kako bismo dali prostora našim emocionalnim i doživljajnim aspektima kao vodičima za djelovanje.

Uz to, s etikom skrbi se u međuvremenu dogodilo nešto što mislim da je dio problema o kojem danas pričamo. Etika skrbi 80-ih godina – osim što su se na nju oslonile mnoge ekofeminističke autorice, mnogi feministički smjerovi i struje, pojedinke i, naravno, pojedinci – ona je ušla u sustav, u *mainstream*. Sintagmu etike skrbi imamo danas u gotovo svim dokumentima koji se tiču socijalnih politika, odnosno politika socijalne zaštite. Skoro da nema takvoga dokumenta koji tu sintagmu ne sadrži. I tu dolazimo do onoga što se već i kod Schellinga javilo sa onim nedjeljivim 'ostatkom' – u pojmovima i riječima je vrag, u onom smislu da je pojam ili riječ jedna posuda u koju se mogu proizvoljno stavljati značenja, i istisnuti njegova iskonska i primarna značenja. Tako se nama dogodilo da je pojam etike skrbi u sustavu socijalne zaštite izgubio svoj prvotni smisao.

Pokazat ću to na primjeru koji je i meni osobno jako važan, jer i sama spadam u ono što se službeno zove 'populacija sa posebnim potrebama', odnosno sa 'invaliditetom', kao osoba koja ne čuje. (I u tom smislu mi je cijela ova priča sa ovom našom zoom konferencijom potpuni izazov, jer nemam takovu blizinu i stvarnost ljudskoga lica kojemu mogu čitati s usana i razumijeti što i o čemu se govori.)

Evo o čemu se radi. Etika skrbi se u ovom institucionalnom smislu, kroz socijalne politike vezala za hegemonijalne vrijednosti na vrlo otvoren način. Jedna od hegemonijalnih vrijednosti kada se radi sa osobama sa invaliditetom u institucionalnom obliku je 'idemo učiniti najviše što možemo da takve osobe budu što samostalnije', da takve osobe mogu živeti što je više moguće bez pomoći drugih, njihove skrbi, i tako dalje. I onda imamo jako skupe programe za pomoći ljudima koji se ne mogu samostalno kretati, ne samo kroz pomagala, kolica ili nešto, nego tako da im se omogući vlastiti autonomni prostor življjenja. I tada za nus-produkt, da tako kažem, za kolateralnu štetu takvih programa imamo cijeli korpus iskustava tih ljudi koji su se našli u užasu, kada su nakon 30 ili 40 godina života u kojem su razvili odnos sa svojim skrbnicima (a to je ono što je za etiku skrbi temeljno – odnos, relacija), odjednom to izgubili, i kao bića se izgubili u prostoru individualnosti i samoće. Dakle, hegemonijalna vrijednost koju mi sada imamo u okviru institucionalne etike skrbi jest autonomna individua. S tim imamo velikih problema i u ovoj Covid situaciji.

Dakle, sustav apsorbira sintagmu etike skrbi, i time joj oduzima njezinu temeljnju vrijednost. Ovdje pojma sustava koristim na način na koji ga recimo koristi Ivan Ilić, koji je i tebi Hrvoje najdraži, i to u knjizi *Amicus Mortis* koja je predivno prevedena i koja je online dostupna. Mi tu imamo posla sa jednom ključnom karakteristikom

sustava – njegovim usisnim karakterom, načinom na koji on usisava u sebe sve ono što je izvan njega i što mu se protivi.

Ilić ga zove *Molohom*. U ovom konkretnom slučaju institucionalni sustav socijalne skrbi i sustav zdravstvene skrbi usisavaju sintagmu etike skrbi i pridaju joj nova značenja, odnosno, u nju uvlače hegemonijalna značenja. To nam se dogodilo i sada u vrijeme Covida. Hrvatska televizija stalno, već danima, gore u desnom ugлу ima hashtag 'ostanimo odgovorni'. I tako se legitimira i nameće praksa u kojem se sam zdravstveni sustav pojavljuje kao temeljni kreator naših života, gdje se prostor politike zamjenjuje prostorom arbitarnosti odluka epidemiološke službe. Tlo nam se malo izmaklo.

Meni je u mišljenju pravi izazov vidjeti kako se sustavu može – ne oduprijeti, ne mislim na to, čak ne mislim na strategije otpora – nego kako mu smanjiti i oduzeti tu usisnu moć. U mišljenju mi se otvara nekoliko mogućnosti. Ali prije toga bih htjela opet kažem digresiju na ono što sam naučila čitajući tekstove Gregory Bateson-a. Njegova glavna teza je da se problemi, simptomi sustava ne mogu rješavati unutar njega samog. Znači sama njegova usisna moć, je takva da što god, koje god da strategije primjenimo u prostoru sustava, strategije otpora ili nešto drugo – sustav će na svoje nevjerljatne načine, i njih neutralizirati, oduzeti im prvočinu i svaku moć.

Što je onda moguće?

Po Bateson-u je moguć neki oblik iskakanja iz sustava. Ono što mi se čini u ovom trenutku, u situaciji sa kojom se suočavamo, osobito u situaciji Covida – iskakanje iz sustava može u praktičnom smislu ići samo ako ne sudjelujemo u sustavima, u njihovim praksama, koliko god je moguće. Nije to moguće svakome. Osobno sam isto djelom sustava socijalne skrbi, kao invalid, kao nositelj slušnog pomagala, kao netko tko stjecajem okolnosti prima invalidsku mirovinu,. Tu istu mirovinu primam u bankovnom finansijskom sustavu. Znači u nekim sustavima i dalje aktivno participiram, jer za sada još nisam pronašla druge mogućnosti. Ali moja intencija je da izadem iz što većeg broja sustava. Izašla sam primjerice iz akademskog sustava. To navodim samo radi ilustracije.

Pokušaji osnivanja etičkih banki, nekorištenje kreditnih kartica, što manje korištenje kredita, društvenih mreža, itd., to su sve forme izlaska iz sustava, kao i anarhističke prakse – da ne kažem prakse autonomnih zona, samoodrživih zajednica, itd.

Htjela bih se opet vratiti na Ilića s jednim malim upozorenjem, sebi prije svega, a onda i svima nama ovdje: kada se govori o etici skrbi često ju se uvlači u diskurs zaštite. Kada skrbimo za nekog tko treba našu pomoć, tada si ujedno namećemo i zaštitničku ulogu. No, u etici skrbi se ne radi o tome. Radi se o komunikacijskoj situaciji, o slušanju, o osjećaju. I to ne kroz racionalno, ili verbalno, nego doslovno kroz prisutnosti koja je samo i jedino svjedočenje nečem. Pogotovo kada smo u

ekstremnim situacijama života. To je možda najizravnije opisano u jednom pismu koje Ivan Ilić piše predstojnicima jednog benediktinskog samostana, o tome što nam etika – i tradicionalna i etika skrbi – kaže što nam je činiti kada nas prijatelj zamoli da mu pomognemo u tome da umre, da napusti ovaj svijet zbog bolova i patnje. U tome slučaju, ako smo u diskursu zaštite i uopće kada imamo tradicionalni etički diskurs, mi pitamo i eventualno djelujemo u parametrima toga je li je život vrijedan. Nalazimo se u svojevrsnoj apstrakciji, je li vrijedi ovako ili onako? A kod prisutnosti o kojoj ovdje pričamo kao o jednom od alata, u mogućnosti da budemo prisutni u skrbi, nastojimo osjetiti što je to što to biće doista treba. Neki put je to samo prisutnost, nekih puta je to samo 'da, puštam te, odi, ne moraš više ostati, ne držim te, puštam te'.

Diskurs zaštite je nešto što postojeći sustav u sebi ima kao temelj. Mi smo upali sa Covid situacijom u totalnu *security*, sigurnosnu priču, krajnjeg militarističkog tipa. Znači sve što se poduzima na političkoj razini, govorim o tome što je Maja spomenula, znači o eksperimentu izvršne vlasti ili ovoga nametanja struke kao arbitra kom se svi moramo povinovati, taj diskurs zaštite je, čini mi se, u psihološkom smislu ono čime sustav najviše usisava, u proizvodnji straha. Ako mi u situacijama straha neko ponudi da me štiti, onda se ja malo bolje osjećam. Međutim u etici skrbi se ne radi o tome. U etici skrbi se radi o nečemu radikalnijem, da tako kažem; da hodamo po ivici samoga života. Zašto to kažem? Zato što da bismo pustili, da bismo zapravo odustali od svakog kognitivnog pokušaja svladavanja straha, u najmanju ruku moramo se obračunati s vlastitim strahom od smrti. To je ono što Ilić posebno naglašava kada je riječ o temama bolesti i umiranja. Što se to dogodilo u zdravstvenom sustavu da smo mu s takvim povjerenjem podložni? Govorim o velikim brojevima, nas puno jedinki, pojedinaca, odnosno ljudi, individua, je predalo svu moć zdravstvenom sustavu da se nosi sa pitanjima našeg osobnog zdravlja i tijela. Kako nam je to iskliznulo? Što se zapravo dogodilo?

Sam takav sustav je bitno kvantitativan. A to Ilić posebno nevjerljatno i raskošno, metaforički i eruditski, na sve moguće načine opisuje (tako da je ovo *must-read* knjiga što se tiče baš Covid situacije) – kako se dogodila kvantifikacija, kako se dogodilo prevođenje emocionalnog, čulnog i čuvstvenog u racionalno i prebrojivo, u nešto što se može prikazati u novčanom formatu ili nešto što se može prikazati u formatu koji se pomoću apstraktnih sustava može kontrolirati. Kada govorimo o simptomima u postojećem, suvremenom zdravstvenom sustavu, ti simptomi se nama samima predočuju u brojevnim formatima, otklonima od brojevne norme u krvnoj slici, i slično. I na kraju krajeva, naš odnos sa liječnikom koji čak više nije u onom tradicionalnom smislu osobni liječnik nego administrativac koji nam prevodi nalaze, dijagnostiku u nama razumljiv jezik. Ilić, kada govori o povijesti liječničkoga zvanja kaže, čekajte malo, još u 16. i 17. stoljeću je liječnikova uloga sastojala gotovo isključivo u tome da nas sluša satima o tome što mi imamo reći o svojim tjelesnim senzacijama, da bude prisutan. Toga danas nema. Nas je u zdravstvenom sustavu svela potpuna kvantifikacija, i zato kažem da mi je Covid situacija strašan simptom. On se možda najviše vidi u tome da skoro cjelokupno komuniciranje eksperata sa

javnošću, sa ljudima, povodom pandemije svodi na licitiranje sa brojevima, koliko nas ima zaraženih, nezaraženih, živih, mrtvih, na respiratorima... Mi i ne vidimo pojedinačne priče, tek tu i tamo se javi netko na društvenim mrežama sa opisima svojih vlastitih simptoma. Kažu, većina ljudi ima te i te simptome. Istovremeno, u javnom se prostoru kao najranjiviji dio populacije prikazuju starije osobe u staračkim domovima. U svim društвима vijest je 'prodro je virus u taj i taj starački dom'. Uopće, starački dom jest utjelovljenje koncepta skrbi u njegovom najizravnijem obliku. Zato je meni sada bilo pitanje hoće li neko od obitelji koje imaju starije ljude u staračkim domovima sada kada ih se ne može posjećivati u vrijeme Covida, hoće li ih uzeti k sebi natrag, u svoje vlastite domove. Izgleda mi da se to ne događa. Još uvijek se ne događa onaj povratak natrag, ka istinskoj skrbi. Zašto, ako ih ne možemo posjetiti, naše starije – zašto ih ne uzimamo k sebi natrag, zašto ih ne odvodimo iz sustava?

Što se tiče Covid situacije općenito, u vezi s mjerama, o tome posredno pričaju i Bateson i Ilić: kada u sustav uđe bilo koja inovacija koja izaziva promjenu ponašanja njezinih partikula, jako je teško vratiti sustav natrag, u njegovo prijašnje stanje, stanje njegove prvotne *normalnosti*. Drugim riječima sustav – što mislim da je već na djelu i da nam nema povratka iz toga – kroz ove epidemiološke mjere, lokalnog ili općeg karaktera, ne može natrag u stanje prvotne kvalitete. I Bateson i Ilić naglašavaju da nema povratka. Sustavi su toliko tromi da treba višestruko više energije da ih se vrati u prethodno stanje. No, ne mislim da je to tragično. Meni osobno Covid situacija nije ništa promijenila, doslovno ništa. Zašto? Zato što nisam u sustavu razmjene robe niti rada.

Oni sustavi koji su ekstremno zahvaćeni i poljuljani Covidom, kao sustav obrazovanja, sustav zdravstva, sve ovo što pričamo, izgubili su stabilnost, da tako tehnički kažem. Što je to što se događa? U društvu u kojem je temeljna vrijednost ekonomski autonomija, hegemonijalni subjekt jest autonomni pojedinac ili pojedinka. No, sada imamo tu pravu simptomatsku situaciju. Kao ionako tobože jake, snažne individue, sad smo još više razdvojeni, nemamo mogućnost spajanja, barem ne u javnom prostoru. To je sad taj jedan paradoks, za koji mislim da je istovremeno šansa, da nam to iskustvo razdvojenosti poremeti tu hegemonijalnu vrijednost autonomnog pojedinca i pojedinke, i vrati nas u stanje društvenosti, odnosno zajednice.

Istovremeno nam se otvara i prostor za afirmaciju literature, umjetnosti kao spoznajnih alata koji su sada u doba sveopće digitalizacije i zoomova u drugom planu. Zašto? Zato što kad poželimo izaći iz jednog misaonog sustava i preći u drugi mi to ne možemo napraviti samo tako, a da nemamo metaforu kao most između toga, da nemamo zapravo neko iskliznuće iz staroga sustava u novi. Ovo se ne može događati racionalno. Ovo se može dogoditi samo sa slikama ili doživljajima. Pogotovo mi se to čini kao jedan element koji nam daje šansu i u transformaciji obrazovnog sustava, ali vidjet ćemo. Vidjet ćemo.

Ja bih s tim nekako i završila, pa da možda raspravu otvorimo. Eto.

PREVODI

/100

Vandana Šiva

Ekološki osvrti na Koronavirus*

Odgovori na krizu bi trebalo da otvore put (ka) promeni paradigme, uvodeći procese koji obnavljaju zdravlje ljudi i planete.

Zdravstvena kriza prouzrokovana koronavirusom je povezana sa krizom izumiranja i nestanka vrsta, kao i sa klimatskom krizom. Sve ove krize imaju svoj koren u mehaničkom, militarističkom, antropocentričnom pogledu na svet koji nam govori da su ljudi superiorni u odnosu na druga bića koja imamo pravo da posedujemo, iskorištavamo i kontrolišemo. One takođe imaju svoje korene u ekonomskom modelu koji je baziran na iluziji beskonačnog rasta i neograničene pohlepe što sistemski narušava granice naše planete i ekosistema, kao i opstanak vrsta.

...

Naše zdravlje i zdravlje naše planete su neodvojivi. Kao što nas je Dr King podsetio: „Mi se nalazimo u mreži uzajamnosti iz koje ne možemo izaći, uvezani u jedinstveno tkanje zajedničke sudsbine. Šta god utiče na nekoga direktno, utiče na sve indirektno.“

Mi možemo da budemo povezani na svetskom nivou kroz širenje bolesti kao što je koronavirus kada napadamo domove drugih vrsta, iskorištavamo biljke i životinje za komercijalni profit i pohlepu, i širimo monokulture.

Ili možemo da budemo povezani kroz zdravlje i doborbit svih tako što štitimo raznolikost ekosistema i biološku raznovrsnost, integritet i samoorganizaciju svih živih bića, uključujući i ljude.

---

*Ovaj članak je izvorno objavljen na autoričinom blogu 18. marta 2020. Prevod je urađen prema skraćenoj verziji koju je priredio i objavio na svojoj internet stranici Post Growth Institute 23. marta 2020.

Dostupno na: <https://medium.com/post-growth-institute/ecological-reflections-on-the-coronavirus-93d50bbfe9db>.

Vandana Šiva (Vandana Shiva) je fizičarka, filozofkinja, ekofeministkinja, aktivistkinja i autorka brojnih radova i knjiga. Osnivačica je pokreta *Navdanya* – za očuvanje biodiverziteta i prava poljoprivrednika, *Istraživačke fondacije za nauku, tehnologiju i ekologiju*, kao i istaknuta ličnost pokreta za globalnu solidarnost poznatog kao alterglobalizacijski pokret. Predvodila je nenasilni pokret „čipko“ (Chipko), aktivan 70-tih godina 20. veka. Godine 1993. je dobila nagradu Right Livelihood (poznatu kao alternativna Nobelova nagrada) „... za postavljanje žena i ekologije u srce modernog diskursa o razvoju“. Druge nagrade koje je primila uključuju nagradu „Global 500“ programa Ujedinjenih nacija za životnu sredinu (United Nations Environment Programme – UNEP), kao i međunarodnu nagradu „Earth Day“ Ujedinjenih nacija (UN) za posvećenost očuvanju planete što je demonstrirala svojim delima, hrabrošću i pružanjem primera ostatku sveta.

Nove bolesti se stvaraju zato što globalizovani, industrijalizovani i neefikasni prehrambeni i poljoprivredni model napada ekološko stanište drugih vrsta i iskorištava životinje i biljke ne poštujući njihov integritet i zdravlje. Iluzija da su Zemlja i njena stvorenja sirovina koja treba da se eksplatiše zarad profita stvara jedan svet koji je povezan bolešću.

Zdravstvena kriza koja je postala vidljiva pojavom koronavirusa povezana je sa krizom odumiranja i nestanka vrsta, kao i sa klimatskom krizom. Sve ove krize imaju svoj koren u mehanističkom, militarističkom, antropocentričnom pogledu na svet koji nam govori da su ljudi superiorni u odnosu na druga bića koja imamo pravo da poseđujemo, iskorištavamo i kontrolisemo. One, takođe, imaju svoje korene u ekonomskom modelu koji je baziran na iluziji beskonačnog rasta i neograničene pohlepe što sistemski narušava granice naše planete i ekosistema, kao i opstanak vrsta.

Kako se šume uništavaju, kako naše farme postaju industrijske monokulture za proizvodnju otrovne, nutritivno ispraznjene robe, a naša ishrana degradira industrijskim preradom sintetičkih hemikalija i genetskim inženjeringom u laboratorijama, mi se povezujemo bolestima – umesto da se povezujemo kroz biološku raznovrsnost unutar i izvan nas, kroz kontinuitet zdravlja kroz i u biološkoj raznovrsnosti.

Zdravstvena kriza zahteva sistemski pristup zasnovan na međusobnoj povezanosti. Moramo da posmatramo sisteme koji šire bolest i sisteme koji stvaraju zdravlje, na holistički način.

Sistemski pristup zdravstvenoj zaštiti u vreme korona krize ne bi se bavio samo virusom, već i širenjem novih epidemija dok napadamo domove drugih bića. Takođe bi se trebalo pozabaviti poremećajima koji dovode do većeg rizika pri zarazi koronavirusom, a koji su povezani sa neprenosivim hroničnim bolestima koje se šire zbog neodrživog, antiprirodнog i nezdravog prehrambenog sistema.

Kao što smo napisali u našem manifestu „Hrana za zdravlje“ za Međunarodnu komisiju o budućnosti hrane, mi treba da odbacimo „politike i prakse koje dovode do fizičke i moralne degradacije prehrambenog sistema istovremeno uništavajući naše zdravlje i ugrožavajući ekološku stabilnost planete i biogenetski opstanak života na planeti“.

Mi moramo sada da deglobalizujemo prehrambeni sistem koji pokreće klimatske promene, nestanak vrsta i sistemsku kazu zdravlja. Globalizovani, industrijalizovani prehrambeni sistemi šire bolest. Monokulture šire bolest. Krčenje šuma širi bolest.

Kao što trenutna situacija pokazuje, mi možemo da se deglobalizujemo onda kada za to postoji politička volja. Učinimo ovu deglobalizaciju trajnom. Pređimo na lokalizaciju – sistem u kojem bioraznolika poljoprivreda i prehrambeni sistemi jačaju zdravlje i smanjuju ekološke otiske, ostavljajući prostor u kom raznolike vrste,

raznolike kulture i raznolike lokalne ekonomije pune života mogu da cvetaju. Bogat biodiverzitet u našim šumama, na našim farmama, u našoj hrani, u našem crevnom mikrobiomu čini planetu – i njene raznolike vrste, uključujući i ljudе – zdravijima i otpornijima na bolesti i štetočine.

Kako naš toksičan prehrambeni sistem promoviše i širi bolest

Invazija na šume narušava integritet vrsta i širi nove bolesti. U poslednjih pedeset godina, pojavilo se tri stotine novih patogena dok smo mi uništavali staništa i manipulisali njima zarad našeg profita. Istaknuti primeri uključuju Ebolu koja je povezana sa ubrzanim krčenjem šuma; Bolest Kjasanur šume (KFD), visoko patogen virus koji je prešao sa majmuna na ljude preko zaraženog krpelja jer je krčenje šuma umanjilo staništa majmuna u Južnoj Kanari u Indiji; i „bolest ludih krava“, odnosno goveda spongiformna encefalopatija (BSE), bolest koja pogodi mozak krava i zaražava ljude Krojcfeld-Jakobovom bolešću, što je smrtonosna bolest. Kada se životnjama manipuliše i krši njihov integritet i pravo na zdravlje, mogu se pojaviti, i javljaju se nove bolesti.

Zabluda da su biljke i životinje mašine za proizvodnju sirovina koje postaju gorivo za naša tela, koja su takođe mašine, stvorila je paradigmu industrijske poljoprivrede i hrane koja leži u korenu eksplozije hroničnih bolesti našeg vremena.

Toksičan, industrijalizovan, globalizovan prehrambeni sistem dovodi do ekspozicije neprenosivih hroničnih bolesti. U poslednjih nekoliko decenija, neprenosive hronične bolesti se eksponencijalno šire i ubijaju milione ljudi. Toksični industrijski prehrambeni sistemi najviše doprinose hroničnim bolestima poput raka koji je odgovoran za skoro 10 miliona smrtnih slučajeva svake godine ili dijabetesa koji godišnje ubije 1,7 miliona ljudi i uzrokuje komplikacije koje dovode do slepila, otkazivanja bubrega, srčanog i moždanog udara i amputacije udova kod još mnogo većeg broja ljudi.

Rizici od zaraznih bolesti poput koronavirusa višestruko se povećavaju u kombinaciji sa hroničnim bolestima. Vlade bi trebalo da uzimaju SZO jednak ozbiljno po pitanju raka kao i po pitanju pandemije korona.

Međunarodna agencija za istraživanje raka (IARC) pri SZO je identifikovala glifozat koji proizvode Bajer i Monsanto kao potencijalni kancerogen. Ovaj savet bi trebalo shvatiti ozbiljno. Korporativni napad na IARC doprinosi zdravstvenoj krizi i mora se zaustaviti.

Na hiljade tužbi je podneto u SAD-u zbog slučajeva raka povezanih sa glifozatom. U slučajevima Džonson Edvin Hardemana i Alve i Alberte Piliot, sudovi su presudili u korist žrtava raka.

Vlade moraju da zabrane štetne hemikalije. I moraju da učine da korporacije snose odgovornost za štetu koju su nanele.

Moje poljoprivredno putovanje je počelo sa Bopalskim genocidom, koji je ubio hiljadu ljudi kad je fabrika pesticida u vlasništvu Union Karbida procurila. Union Karbid je sada Dau koji se spojio sa Dupontom.

Veza između industrijalizovane poljoprivrede i farmaceutske industrije

Iste kompanije koje su stvorile toksične bolesti tako što su gurale globalizovanu industrijalizovanu poljoprivrednu su takođe deo komercijalne farmaceutske industrije. One šire bolesti i od toga profitiraju. Bajer je farmaceutska i agrohemidska kompanija koja prodaje otrovne pesticide. Singenta je agrohemidska kompanija a kao Novartis ona prodaje farmaceutske proizvode.

Farmaceutska industrija koristi zdravstvenu krizu da bi proširila svoja tržišta i profit. Zaštita koju vlade daju takvim kompanijama mora da prestane. Umesto toga, državne vlasti na svim nivoima moraju da sarađuju sa građanima i zajednicma na stvaranju hrane i poljoprivrede bez otrova koji promoviše zdravlje ljudi sa istom snagom s kojom su preduzele mere u vezi sa koronavirusom.

Mi bismo trebali da iz prehrambenog sistema uklonimo sve hemikalije koje su stvorile zdravstvenu katastrofu. Države bi trebalo da prate savete Ujedinjenih Nacija i SZO-a o svim problemima u vezi sa zdravljem sa istim entuzijazmom koji su pokazali tokom koronavirusa.

Troškovi lečenja novih hroničnih bolesti eksponencijalno su porasli u poslednje dve decenije, u skladu sa širenjem industrijske hrane i poljoprivrede globalizacijom. Kao što smo istakli u našem manifestu „Hrana za zdravlje”, jedna studija iz 2012. godine pokazuje da je upotreba 133 pesticida dovela do godišnjeg troška u zdravstvu od 78 miliona eura. Iste godine, istraživanje u Brazilu je zaključilo da ukupni trošak akutnog trovanja pesticidima dostiže 149 miliona dolara svake godine. Druga studija objavljena 2005. godine procenila je da je u SAD-u troškovi hroničnih bolesti izazvanih trovanjem pesticidima iznose 1,1 milijardu dolara, od čega se oko 80% odnose na rak.

Da bismo došli do novijih podataka koji su bliži evropskoj stvarnosti, možemo se obratiti istraživanjima koja procenjuju teret bolesti i troškove povezane sa izloženošću endokrinim poremećajima u Evropi: grupa eksperata je procenila sa „velikom verovatnoćom” da se svake godine izgubi 13 miliona IQ poena zbog izlaganja organofosfatima (vrsta pesticida) tokom trudnoće, i da je bilo dodatnih 59,300 slučajeva poteškoća u intelektualnom razvoju. S obzirom da se procenjuje da svaki IQ poen izgubljen zbog prenatalne izloženosti živi vredi oko 17.000 evra, možemo da pretpostavimo slične troškove za one koji su izazvani organofosfatima.

Zdravstvene posledice neprilagođene modernosti, vođene komercijalnim prehrambenim sistemima, trenutno se manifestuju u epidemijskim razmerama širom sveta. Osim prerane smrti i dugotrajnog invaliditeta, bolesti koje su uzrokovane nutritivno siromašnom prehranom primoravaju ljudе da koriste skupu zdravstvenu zaštitu, koja je često nepristupačna.

Komercijalni sistemi zdravstvene zaštite profitiraju od ovih modernih epidemija, tako što nude tehnološki inozivne i skupe testove i tretmane, za zdravstvene poremećaje koji su mogli i trebali biti lako prevenirani kroz pravilnu ishranu i zdravu životnu sredinu. Spajanje Monsanta i Bajera dovodi do toga da iste korporacije koje prodaju hemikalije koje izazivaju bolesti takođe prodaju farmaceutske proizvode kao lekove za bolesti koje su prouzrokovale.

Globalni troškovi zdravstvene zaštite zbog bolesti povezanih sa prehrambenim sistemom dramatično rastu: prekomerenog gojaznost će nas do 2025. godine koštati 1,2 biliona dolara, dijabetes 1,5 biliona do 2030, a rak 2,5 biliona dolara. Već sada godišnji trošak izloženosti endokrinim poremećajima iznose 209 milijardi dolara u Evropi i 340 milijardi dolara u SAD-u. A teret bolesti snose planeta i ljudi.

Regulacija: pitanje života i smrti

Kao što trenutna kriza pokazuje, državna regulacija je pitanje života i smrti – a princip predostrožnosti je važniji nego ikad pre. On ne bi trebalo da bude napušten uz lažnu tvrdnju da je „vreme naš najveći neprijatelj” i da bi bilo koja manipulacija živih organizama trebala da bude što pre uvedena u živu sredinu, sa malo ili nimalo ispitivanja.

Postoji pokušaj da se princip predostrožnosti podrije kroz sporazum o slobodnoj trgovini poput tzv. „mini-deal-a” između SAD-a i EU. Kako tvrde američki trgovinski pregovarači, Sekretar za Poljoprivredu Sani Perdu, i interesi američkih farmera, princip predostrožnosti mora da se izbaci, i sad je napokon vreme da se to i uradi kroz dogovor SAD-a i EU.

Vlade treba da osiguraju da na procene biološke bezbednosti i bezbednosti hrane ne utiče industrija koja ima koristi od manipulisanja živim organizmima i koja zataškava naučne dokaze o štetnosti. Dokazi o takvoj manipulaciji istraživanjima i napadima na naučnike i nauku od strane industrije predstavljeni su na Monsanto tribunalu i Skupštini naroda u Hagu 2016. godine.

Šteta nanesena zdravlju ljudi izazvana korporativnim manipulacijama istraživanjima je danas dokazana. Vlade trebaju da odmah ojačaju regulative o biološkoj sigurnosti i zdravstvu. Globalni pokušaji deregulacije propisa o bezbednosti hrane i biološkoj sigurnosti moraju da budu zaustavljeni. Izmena gena ima nepredvidive posledice i

novi proizvodi bazirani na izmeni gena bi trebalo da budu regulisani kao genetski modifikovani organizmi (GMO), jer je genom izmenjen, te je potrebno da istražimo kako bismo znali uticaj na zdravlje takvih manipulacija na genetskom nivou.

Moraju se zaustaviti novi pokušaji genetske manipulacije organizmama da bi se doveli do izumiranja kako bi se spričili zločini protiv prirode i neželjene posledice poput novih, nepoznatih bolesti.

Sa koronavirusom vlade pokazuju da mogu da preduzmu mere zaštite zdravlja ljudi. Sada je vreme da preduzmu sve neophodne korake da zaustave sve aktivnosti koje narušavaju naše zdravlje tako što narušavaju metaboličke procese koji regulišu naše zdravlje. Isti sistemi takođe nanose štetu biodiverzitetu planete, zemljinom samoregulativnom kapacitetu – što dovodi do klimatskog sloma.

Korona kriza i odgovor na kriju treba da postanu osnova za zaustavljanje procesa koji degenerišu naše zdravlje i zdravlje naše planete, i započinjanje procesa koji regenerišu oba.

Znamo da industrijska poljoprivreda i industrijalizovani, globalizovani prehrabeni sistemi zasnovani na fosilnim gorivima i toksičnim hemikalijama dobijenim iz fosilnih goriva doprinose izumiranju vrsta, klimatskim promenama i katastrofi hroničnih bolesti.

Znamo da regenerativni organski uzgoj zasnovan na biodiverzitetu može da bude odgovor na sve tri krize.

Prilika da se lokalizuje i dekolonizuje naš prehrabeni sistem

Vreme je da naše vlade prestanu da koriste naš novac od poreza koji plaćamo za subvencionisanje i promociju prehrabbenog sistema koji i planetu i ljudi čini bolesnima.

Korporacije moraju da odgovoraju za štetu koju su nanele i moraju da budu sprenećene da nastavljaju slobodno da čine štetu podrivanjem nezavisne nauke i istraživanja, što je jedini pravi izvor saznanja o štetnosti po zdravlje.

Kriza takođe daje ljudima priliku da uvide kako su korporacije narušavale naše zdravlje. Korporativna odgovornost je zdravstveni imperativ, i negovanje nekorporacijskih, demokratskih, bioraznolikih, zdravih prehrabbenih sistema, kao i omogućavanje procvata biodiverziteta i sistema znanja, postalo je imperativ prezivljavanja.

Zdravstvena kriza je pokazala da je pravo na zdravlje fundamentalno pravo, da je zdravlje zajedničko i javno dobro, a da su vlade dužne da štite javno zdravlje. Zbog toga bi trebalo zaustaviti privatizaciju i korporatizaciju zdravstva, a javne

zdravstvene sisteme bi trebalo zaštititi i ojačati tamo gde postoje, odnosno stvoriti tamo gde ne postoje.

Put ka zdravoj planeti i zdravim ljudima je jasan.

Ekonomija zasnovana na neograničenom rastu dovodi do neograničenog apetita za kolonizacijom zemlje i šuma, uništavanjem domova drugih vrsta i autohtonih naroda. Amazon se spaljuje zbog uzgoja GMO stočne hrane. Indonezijske prašume se uništavaju zbog palminog ulja.

Bolest stvara neograničena potražnja za resursima globalizovane ekonomije zasnovane na neograničenom rastu. Ekonomija pohlepe krši prava Majke Zemlje. Zdravlje svih bića zasnovano je na zaštiti Zemlje, njenih ekoloških procesa, ekološkog prostora i ekološkog integriteta čitavog života, uključujući i ljudе.

Moramo da pređemo sa mehanističke, militarističke paradigme poljoprivrede zasnovane na ratnim hemikalijama na regenerativnu agroekologiju, poljoprivredu za život zasnovanu na biodiverzitetu koja radi sa živom prirodom, ne učestvuje u ratu protiv Zemlje i njenih raznolikih vrsta. U živoj poljoprivredi centralno je briga i zahvalnost, vraćanje nazad zemljištu, zakon povratka ili zakon davanja, stvaranje cirkularnih ekonomija koje leče i Zemlju i naša tela.

Autohtoni zdravstveni sistemi su kriminalizovani kolonizacijom i farmaceutskom industrijom.

Moramo da se prebacimo sa redukcionističke, mehanističke, militarističke paradigme zasnovane na kolonizaciji i odvajajanju od Zemlje, drugih vrsta i naših tela koja je doprinela zdravstvenoj krizi, na sisteme poput Ajurvede: nauke o životu, koja prepoznaje da smo deo Zemljine žive mreže života, da su naša tela složeni, samoorganizovani živi sistemi, da imamo potencijal da budemo zdravi ili bolesni u zavisnosti od svog okruženja i hrane koju uzgajamo i jedemo. Zdravlje zavisi od zdrave hrane. Zdrava creva su ekosistem i osnova su zdravlja. Zdravlje je harmonija i ravnoteža.

Autohtoni zdravstveni sistemi i sistemi znanja koji se zasnivaju na međusobnoj povezanosti moraju da se prepozna i revitalizuju u vremenima zdravstvene krize s kojom se suočavamo.

Zdravlje je kontinuum, od zemljišta do biljaka do našeg crevnog mikrobioma. I dok se industrijska globalizovana poljoprivreda koja uništava šume i biodiverzitet naših farmi, pravda idejom da prehranjuje svet, 80% hrane koju jedemo potiče od sitnih proizvođača. Monokulturne farme proizvode robu, a ne hranu.

Industrijska globalizovana poljoprivreda je sistem koji stvara glad i bolest. Ona je proširila bolesti povezane sa toksinima, i ona uništava male farme koje nas hrane

tako što porobljava seljake u dugove i dovodi ih do samoubistva.

Ovaj nezdravi prehrabmejni sistem koji stvara bolesti subvencionše se našim novcem od poreza koji plaćamo, prvo tako što se subvencionše proizvodnja i distribucija, a zatim i tako što ljudi plaćaju visoke troškove zdravstvene zaštite.

Ako ovome dodamo subvencije i zdravstvene eksternalije industrijskih, globalizovanih prehranbenih sistema, videćemo da ni planeta ni ljudi ne mogu dalje da snose teret ovog industrijskog globalizovanog prehrambenog sistema koji stvara bolest.

Ekološka poljoprivreda bez upotrebe hemikalija mora da bude deo ponovnog uspostavljanja javnog zdravlja.

Za razliku od industrijskih farmi, male farme brinu o zdravlju ljudi, pogotovo kad ne upotrebljavaju hemikalije, kad su organske i bioraznolike. Sva javna sredstva bi trebalo da usmerimo na podršku agroekološkim farmama i lokalnim ekonomijama kao deo procvata zdravstvenog sistema.

Kroz biodiverzitet i organske materije u zemljištu, mi gajimo više hranjivih sastojaka po hektaru, a naše biljke su zdravije i otpornije na bolesti i štetočine. Vraćanje organske materije u zemljište takođe zaceljuje prekinute cikluse ugljenika i azota koji su pokretači klimatskih promena. Isceljenje planete i isceljenje našeg tela su međusobno povezani procesi.

Potrebno nam je inteziviranje biodiverziteta i preporod naših farmi, a ne inteziviranje hemikalija i kapitala. Biodiverzitet stvara kulturu i ekonomije brige, uključujući brigu o zdravlju Zemlje i ljudi. Što više biodiverziteta očuvamo na planeti, to ćemo više zaštiti ekološki prostor za održavanje različitih vrsta i zaštiti njihov integritet za razvoj u slobodi i otpornosti. Sve vrste imaju pravo na ekološki prostor i slobodu za razvoj, a svi ljudi kao deo Zemlje imaju pravo na pristup bioraznolikoj hrani bez hemikalija.

Mi moramo da zaštitimo biodiverzitet naših šuma, farmi i hrane da bismo povećali biodiverzitet naših creva koja su pravi izvor zdravlja. Plantaže nisu šume, a uzgoj komercijalnih plantaža drveća ili GMO soje predstavlja pretnju različitim vrstama, različitim kulturama i našem zdravlju.

Bioraznoliki organski sistemi moraju da postanu centralni deo javnog zdravstvenog rešenja za zdravstvenu krizu kojoj svedočimo.

Biodiverzitet uma mora da zameni monokulture mehanističkog uma koji životnu raznolikost vide kao neprijatelja kojeg treba istrebiti.

Indijski pozdrav *namaste* postao je globalan u vreme koronavirusa. Značenje pozdrava *namaste* nije razdvajanje već dublje jedinstvo koje nas sve povezuje. *Namaste* znači: „Ja se klanjam onom božanskom u tebi.“ To označava međusobnu povezanost

koja pokazuje da smo deo svetog univerzuma u kojem je sve prožeto božanskim za dobrobit svih i ne isključujući nikog.

To je svest o jedinstvu i sjedinjenosti koju treba da gajimo u ovim vremenima, kada nas je mali virus širom sveta povezao kroz bolest i paniku.

Ne dozvolimo da socijalna izolacija neophodna tokom zdravstvene krize postane trajni obrazac razdvajanja koji uništava zajedništvo i društvenu koheziju. Ne dozvolimo da zatvaranje lokalnih i poljoprivrednih tržnica postane trajno zatvaranje koje bi stvorilo budućnost poljoprivrede bez poljoprivrednika, kakva je vizija Bejer-Monstanta, i lažne hrane koja uništava naše zdravlje dok milijarderi izvlače profit iz valute života.

Budućnost zavisi od našeg jedinstva kao čovečanstva na zajedničkoj planeti, povezanog biodiverzitetom i zdravljem. Ne dopustimo da se današnji oprezi kristališu u trajnu atmosferu straha i izolacije. Potrebni smo jedni drugima, kao i Zemlji, ali u svom bogatstvu raznolikosti i samoorganizacije, kako bismo stvorili otpornost u periodima kriza i obnovili zdravlje i dobrobit u svetu nakon korone.

Korona kriza stvara novu priliku da napravimo promenu paradigme iz mehanističkog, industrijskog doba razdvajanja, dominacije, pohlepe i bolesti, u doba Gaje, planetarne civilizacije zasnovane na planetarnoj svesti da smo svi jedna zemaljska porodica. Da je naše zdravlje Jedno Zdravlje ukorenjeno u ekološkoj međupovezanosti, raznolikosti, obnavljanju i harmoniji.

Jan Duktievič, Astra Tejlor, Troj Vetes

Pandemija virusa Covid-19 pokazuje da moramo promeniti globalni prehrambeni sistem *

Naš globalni prehrambeni sistem koji se vrti oko mesa i koji je usmeren ka profitu nas čini bolesnima. Moramo radikalno da ga preispitamo.

To su bili slepi miševi. Ili pangolini. Kad čujete uobičajene narative o poreklu virusa Covida-19, deluje da postoji prosta uzročno-posledična veza između konzumiranja divljih životinja u Kini i koronavirusa koji trenutno hara planetom.

Dr Antoni Fauči, vodeći epidemiolog u SAD-u je nedavno rekao: „Nepojmljivo mi je kako to da kad imamo toliko bolesti koje potiču iz ove neuobičajene ljudsko-životinske interakcije, mi je prosto ne prekinemo.” Njegovo mišljenje reflektuje ono koje se sve češće čuje širom političkog spektra, koje tzv. Kineske „mokre pijace” izdvaja kao glavnog krivca za pandemiju. Američka republikanska senatorka Lindzi Grejm je nazvala kinesku trgovinu egzotičnim životinjama „odvratnom”, a konzervatorka Džejn Gudal je pozvala na njihovu „globalnu zabranu”.

Nauka i politička ekonomija, međutim, pričaju složeniju priču. Glavni izazivač zoonoza (poput virusa Sars-Cov-2, koji je prešao sa životinja na ljude) je industrijski uzgoj životinja. Kad naša proizvodnja hrane urušava divlja staništa, ona stvara prilike za patogene da pređu na stoku i ljude. Industrijska poljoprivreda takođe rađa svoje sopstvene bolesti, poput svinjskog i ptičijeg gripa, na stravičnim industrijskim farmama. Ona takođe doprinosi i otpornosti na antibiotike, kao i klimatskim promenama, što sve zajedno pogoršava problem.

Mi moramo da imamo iskrenu javnu raspravu o tome na koji način bi trebalo da proizvodimo našu hranu. Pojedinačno, mi moramo da prestanemo da jedemo

---

*The Covid-19 pandemic shows we must transform the global food system, The Guardian, 16.04.2020. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/apr/16/coronavirus-covid-19-pandemic-food-animals>.

Jan Dutkiewicz (Jan Dutkiewicz) je politički ekonomista. Piše u oblastima prehrambenih politika, politike zaštite životne sredine i teorije i prakse etike životinja s posebnim fokusom na proizvodnju, trgovinu i potrošnju mesa i drugih prehrambenih proizvoda.

Astra Taylor (Astra Taylor) je rediteljka dokumentarnih filmova, spisateljka, muzičarka i politička aktivistkinja. Autorka je filma *Šta je demokratija?* (What Is Democracy? 2018) i knjige *Demokratija možda ne postoji, ali će nam nedostajati kad je ne bude bilo* (Democracy May Not Exist, but We'll Miss It When It's Gone, 2019).

Troy Vettese (Troy Vettese) je istoričar životne sredine i Vilijam Lajon Mekensi Kingov (William Lyon Mackenzie King) istraživački saradnik na Harvardskom Univerzitetu (Harvard University). Njegovu knjigu *Half-Earth Socialism: Manifest to Save the Future*, u koautorstvu s Drew Pendergrass, objaviće izdavačka kuća Verso u proleće 2022.

životinjske proizvode. Kolektivno, moramo da transformišemo globalni prehrambeni sistem i da radimo na ukidanju uzgoja životinja i ponovnom pretvaranju velikog dela sveta u divlja staništa. Iznenadujuće je da mnogo ljudi koji nikad ne bi posumnjali u postojanje klimatskih promena odbijaju da priznaju ulogu koju konzumiranje mesa igra u narušavanju javnog zdravlja. Jedenje mesa je, izgleda, društveno prihvatljiv oblik poricanja nauke.

Istraživači su već dugo upozoravali na posledice našeg prehrambenog sistema kojim dominira uzgoj životinja. Nakon epidemije SARS-a 2003, jedan esej u Američkom časopisu za javno zdravlje je žalio što „promena načina na koji ljudi tretiraju životinje – na najbazičnijem nivou, da prestanu da ih jedu ili, u najmanju ruku, da radikalno ograničenje količine pojedenih – se uglavnom ne uzima za ozbiljno kao bitna preventivna mera.“ 2016. godine, Program životne sredine Ujedinjenih nacija je upozorio da je „stočna revolucija“ samo zoonotska katastrofa koja čeka da se dogodi.

Ipak, potrošnja mesa i dalje raste. Danas, kao što su stručnjaci i predviđali da će se desiti, jedenje životinja pokazuje svoje posledice po nas.

Ksenofobi nazivaju Covid-19 „virusom iz Vuhana“, ali u stvarnosti zoonoze se javljaju širom sveta, i to sa sve većom učestalošću. „Španska groznica“ iz 1918. je najverovatnije došla iz američke farme svinja. 90-ih, ekološka destabilizacija na američkom jugozapadu je dovela do epidemije hantavirusa. Virusi Hendra i Menangle su nazvani po australijskim gradovima. Virus Reston je sorta Ebole nazvana po predgrađu Vašingtona. Virus Marburg potiče iz Nemačke. Ove poslednje dve bolesti potele su od majmuna uvezenih za labaratorijsku upotrebu – Kinezi nisu jedini koji imaju veliku i opasnu trgovinu divljim životinjama. SARS, MERS i Zika su samo tri od mnogih novih zoonoza koje su se dogodile u novom milenijumu.

Poziv Faučija, Grem i Gudala, na borbu protiv trgovine „egzotičnim“ životinjama jeste opravdan zahtev, ali on zanemaruje kako je ta industrija neodvojivo povezana sa „konvencionalnom“ proizvodnjom hrane. Kineska vlada je podsticala sitnoposednike na uzgoj i lov divljači da bi nadoknadila gubitak tržišnog udela s velikim stočarskim firmama. Slično tome, oslanjanje na divlje meso u zapadnoj Africi se pojačalo nakon što su 70-ih lokalni ribari izgurani iz priobalnih voda od strane inostranih krupnih ribolovaca, što je dovelo do pojave HIV-a i Ebole. Problem nije u tome što neki ljudi imaju želju da jedu neobične delikatese, već upravo u našem globalnom prehrambenom sistemu koji je vođen profitom i koji se vrti oko mesa.

I baš dok se zoonotske pretnje umnožavaju, borba protiv njih postaje sve teža. Antibiotici su sve manje efikasni, delom zato što ih komercijalni uzbajivači stoke prekomerno koriste, u nadi da će ubrzati stopu rasta ili kao preventivne mere

protiv širenja bolesti na pretrpanim industrijskim farmama. Prekomerno korišćenje antibiotika dovodi do razvoja „super-bakterija“ poput MRSA, bakterije koja nagriza tkivo i koja se danas može naći u bolnicama širom sveta. Savremena rešenja, poput vakcina i lekova protiv virusa, često izostaju. Svetska Zdravstvena organizacija izvestila je da najbitnije tehnike za kontrolu epidemije SARS-a 2003. godine nisu toliko bile najnovije medicinske tehnologije, koliko „devetnaestovkovne strategije javnog zdravlja koje podrazumevaju praćenje kontakata, karantin i izolaciju.“ Ovo je takođe bio slučaj i sa virusom Covid-19.

Naš kratkoročni prioritet jeste razvoj vakcine protiv virusa Covid-19. Ali mi moramo u isto vreme početi da razmišljamo o radikalnijim merama da bismo se borili protiv korena ove krize. Potreban nam je otporniji prehrambeni sistem koji vrši manji pritisak na planetu i na javno zdravlje.

Ovo bi zahtevalo tri intervencije. Prva je ukidanje subvencija za industrijski uzgoj životinja i oporezivanje životinjskih proizvoda, sa ciljem da se ta industrija vremenom ukine.

Druga je podrška lokalnom, održivom uzgoju biljaka koji bi zamenio trenutni status quo usredsređen na monokulture. Moramo da smanjimo pritisak na zemljište i divlji svet istovremeno stvarajući bolja i sigurnija radna mesta u poljoprivredi. (Mi takođe ne smemo da zaboravimo da su radnici u preradi mesa, poput njihovih kolega na mokrim pijacama, prvi izloženi novim patogenima.)

Treća je veliko, javno ulaganje u istraživanje biljnih alternativa mesu i čelijsku poljoprivrodu (tj. uzgoj životinjskog tkiva iz matičnih ćelija), što bi proširilo naučna istraživanja i zapošljavanje, a u isto vreme podstaklo prelazak na proteine iz neživotinjskih izvora.

Postmesno doba biće zdravije. Poljoprivredom, uzgojem stoke i stočne hrane, stočarska industrija proždire 40% naseljive površine naše planete. Veganski prehrambeni sistem iziskivao bi deset puta manje zemljišta. Obnavljanje prirodne okoline bi takođe moglo da stvori nova radna mesta/poslove kroz javne radove poput onih koji su postojali tokom New Deal-a u Americi, i to bi smanjilo pojave novih epidemija tako što bi se smanjilo kontakt između ljudi i divljih životinja i obnovila biološka raznovrsnost.

Stare navike mogu da se promene. U poslednjih nekoliko nedelja, dok se koronavirus širio i dok su milioni stacionirani u svojim kućama, prodaja pasulja je drastično skočila. Ljudi su, izgleda, spremni da jedu mahunarke ukoliko je to deo javnozdravstvenog napora. Kad se ova pandemija završi, oni će morati da nastave da rade upravo to, da ne bi došlo do još smrtonosnije katastrofe.

Impresum

Naslov

*O čemu i zašto brinemo
Politika, ekonomija i etika brige u svetlu pandemije COVID-19*

Godina izdanja

2021

Besplatan primerak

Izdavač

*Omladinski centar CK13
Vojvode Bojovića 13, Novi Sad
office@ck13.org
ck13.org*

Priredili

Ozren Lazić, Borislav Prodanović i Hana Kukučka

Prevod sa engleskog

Laura Pejak

Lektura i korektura

Svetlana Savić

Dizajn

Andrej Julher

Štampa

Štamparija Constanta, Novi Sad

Tiraž

200

Omogućeno podrškom

Fondacije za otvoreno društvo, Srbija

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

616.98:578.834]:330.1+32(082)

О чему i зашто brinemo : politika, ekonomija i etika brige u svetlu pandemije KOVID-19 / priredili Ozren Lazić, Borislav Prodanović, Hana Kukučka ; prevod sa engleskog Laura Pejak. - Novi Sad : Omladinski centar CK13, 2021 (Novi Sad : Constanta). - 109 str. : ilustr. ; 25 cm

Radovi na srp., hrv. i bos. jeziku. - wKonferencija "O čemu i zašto brinemo? Politika, ekonomija i etika brige u svetlu pandemije KOVID-19" održana je 13, 14 i 15. okt. 2020... --> Predgovor. - Tiraž 200. - Predgovor: str. 7-8.

ISBN 978-86-900239-4-3

а) Пандемија КОВИД-19 - Политички аспект - Зборници б) Пандемија КОВИД-19 - Економски аспект - Зборници

COBISS.SR-ID 42227721

